

FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK ÉS VALENCIA

FORGÁCS TAMÁS

0. Dolgozatomban egy a magyar nyelv tudomány által meglehetősen mostohán kezelt problémakörrel szeretnék foglalkozni: az állandósult szókapcsolatok valenciájának kérdéseivel. Ez a terület több szempontból is megérdemli a figyelmet: egyrészt azért, mert a frazeológiai kutatások – a kétségtelen eredmények ellenére – nem vonják annyira magukra a magyar kutatók figyelmét, mint ez számos nyelv, így pl. a német vagy az orosz esetében megfigyelhető és mint amennyire a szókincsnek ez a kétségkívül jelentős hányadát megtestesítő, színes jelenségcsoport megérdemelné. Másrészt viszont – bár a vonzatosság kérdésköre az utóbbi időben egyre nagyobb hangsúlyt kapott a magyar nyelvészetben – a valenciakutatások területén is sok még a teendőnk, ha fel akarunk zárkózni az e területen nagy hagyományokkal rendelkező országok nyelv tudományának szintjére. Tanulmányom ezen az úton szeretne egy lépést megtenni.

1. Vizsgálatunk szempontjából először azt a kérdést kell tisztáznunk, mit értünk állandósult szókapcsolaton. A választ nem könnyű megadni. Már a frazeológiai egységek elnevezése tekintetében is hihetetlenül tarka kép bontakozik ki (itt csak néhány példa a magyar szakirodalomból: *adagium*, *sentencia*, *parabola*, *proverbium*, *szólás*, *szólásmód*, *példabeszéd*, *közmondás*, *szólásmondás*, *frazeologizmus*, *frazéma* stb. – vö. Szemerkenyi 1988: 213–4).¹ Ami ennél is rosszabb, hogy az elnevezések tarkasága mellett magának a frazeológiai egységnek a meghatározásai is nagyon sokfélék. Szemerkenyi is megállapítja (i. m. 214), hogy „kevés folklórműfajjal foglalkoztak annyit, mint a közmondásokkal, szólásokkal, összefoglaló néven *proverbiumokkal*. A könyvtárnyi szakirodalomban mégis alig találhatunk figyelemre méltó kísérletet e műfaj meghatározására. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a legutóbbi évtizedekig a kutatók zöme vagy gyűjtemények készítésével, vagy történeti vizsgálattal foglalkozott”. Az elmúlt mintegy négy évtizedben ugyan nagy mértékben föllendültek a frazeológiai kutatások, ám ezzel együtt is számos eltérés található a frazeológiai egységek meghatározásában, illetve a tekintetben, melyik kutató milyen természetű egységeket sorol a frazeológia mint nyelvészeti diszciplína vizsgálati körébe. A frazéma fogalmának egy szorosabb, illetve egy tágabb felfogásával találkozunk az irodalomban. A kutatók jelentős része csak azokat az állandósult szókapcsolatokat és mondatokat tekinti frazémának, amelyeket a szintaktikai szerkezeti forma állandósult volta mellett a belső jelentésintegráció is jellemez, azaz amelyeknek jelentése nem számítható ki szerkezeti tagjaiknak az adott szókapcsolaton kívül hordozott jelentéséből (pl. *lővő tesz valakit*,

¹Ez nincs sokkal másképp a mienknél jóval fejlettebb német frazeológiai irodalomban sem, ott is pokoli terminológiai zűrzavar uralkodik (vö. Pilz 1981: 1).

idegen tollakkal ékeskedik, tűzbe megy vkiért; a falu bikája, kemény dió stb.) Ezeket a szókapcsolatokat **idiómának** vagy **idiomatikus egységnek** szokás nevezni, a magyar nyelvvtani hagyományban többnyire a **szólás** elnevezést is az ilyen típusú egységekre használják.²

A frazeológiai egység tágabb felfogása ugyanakkor a vizsgálat körébe utalja a nem idiomatikus, de integrálódott jelentésű állandósult szókapcsolatokat is, azaz csak az összeforrottságot, az egységként való reprodukálhatóságot teszi a frazéma kritériumává. Ez viszont azt jelenti, hogy **nem idiomatikus frazeológiai egységnek** (Juhász 1980 terminusa) minősülnek a *távozás himes mezejére lép-féle* közhelyszerű nyelvi klisék, a magyar nyelvvelő irodalom által terpeszkedő kifejezésnek nevezett *váddal illet, harcot folytat*-féle szerkezetek, valamint az olyan többtagú szaknyelvi kifejezések is, mint pl. a *mocsári gólyahír* vagy a *vérehulló fecskefű* (vö. Juhász 1980: 84–85 is).³ Sőt, a frazeológia még tágabb felfogása szerint „a szerkezetek, illetőleg a mondatok szerkezeti és lexikális állandósultságának valamilyen érzékelhető foka is elegendő alap ahhoz, hogy egy szókapcsolatot vagy mondatot frazeológiai egységnek minősítsünk. Ebbe a nagyon tág keretbe jól beleférnek az ilyen szokványos kifejezések is mint: *Hogy van?, Mi újság?, szíves üdvözlettel* stb.” (Juhász 1980: 84).

Magam inkább ez utóbbi felfogáshoz csatlakozom, egyetértve Juhászszal abban, hogy „a széles értelemben vett frazeológiába sem férnek azonban bele az olyan kapcsolatok és mondatok, amelyek a beszédben gyakoriak ugyan, de jelentésükben nem integrálódtak” (i. m. 86).⁴

Eddig többnyire csak a legalább két szóból álló frazeológiai kapcsolatokról volt szó, minthogy a kutatók többsége valóban csak ezeket tekinti a frazeológia tárgykörébe

²Maga O. Nagy Gábor is (1954: 112–116) csak állandósult szókapcsolatnak, de nem szólásnak tartja a szólásokra nagyon hasonlító *kenyeret keres, valakinek a nyakába szóz valamit*-típusú szókapcsolatokat is, melyek szerinte „olyan állandósult képes kifejezések, melyeknek alkotó elemei egymástól függetlenül jutottak ezekben a kapcsolatokban is szereplő, erősen átvitt jelentésükhöz, de nem magában az illető kapcsolatban alakult ki ez a sajátos értelmük” (i. m. 116). Ezzel persze O. Nagy az idiómák szokásos értelmezéséhez képest is szűkíti a szólások körét, hiszen az idiomatikus jelleg kritériumaként többnyire nem szokás kikötni, hogy az átvitt jelentés a szerkezetben vagy azon kívül keletkezett-e (ez néha nehezen is állapítható meg).

³A német szakirodalomban *phraseologische Termini* néven említik őket (vö. pl. Burger – Buhofer – Sialm 1982: 31). Egy részük az állandósultság mellett az idiomatikusság jegyeit is hordozza (*éjjeli nagy pávaszem, ájtatos manó*), egy másik részükre csak az összeforrottság a jellemző (*közvetett szabadruvás, főállású munkahely* stb.) Közel állnak még ehhez az olyan, „eredeti idegen alakban meghonosodott kifejezések, mint pl. a latin *ab ovo*, német *mir nichts, dir nichts*, francia *par excellence*”, amelyeknek „egyik érdekessége az, hogy tagjaik nem honosodtak meg mint jövevényszavak, de egészükben a műveltebb rétegek nyelvében gyakran szerepelnek” (Hadrovics 1995: 29).

⁴Fleischer 1982: 67–73 és Sternkopf 1992: 63–4 a prágai iskola által megalkotott centrum-periféria-modellt javasolják a frazeológia vizsgálati körének leírásához: a centrumba a teljesen vagy részlegesen idiomatikus kifejezések tartoznak, ettől kifelé haladva a periférián koncentrikus körökben egyre kevesebb kritériuma teljesül a szorosan vett frazeológiai kapcsolatnak, a kapcsolatok egyre jobban közelítenek a szabad szószervezetekhez.

tartozónak. A frazeológiai egység fogalmába emellett beleértődnek még a mondat értékű frazémák (mondatformájú szólások: pl. *Ússe kő!*, ill. közmondások: *Ki korán kel, aranyat lel.*), sőt az újabb irodalomban találkozunk olyan felfogással is, amely a frazeológia határait a magányos vagy inkább magára maradt szó irányába tágítja. Hadrovics 1995: 28 ugyanis megállapítja, hogy „számos olyan frazémászerű igénk van, amelyek mindig magukban álltak, mint pl. a *felsült* vagy *levitézlett*. És ugyancsak sok olyan van, amelyek mellől hiányzik az a tag, amellyel valaha frazémát alkottak. Ilyen pl. a *kimúlt*. Aki egy kissé is jártas a régi magyarban, tudja, hogy az eredeti alak *kimúlt e világból*”. Abban ugyan nem vagyok egészen biztos, hogy például a *felsült* mindig magában állt, hiszen a csúfos felsülés képét feltehetően a napon való *leégéstől*, *felsüléstől*, esetleg a szegénytől való *elpirulástól* kölcsönzi nyelvünk, így könnyen elképzelhető, hogy szabad határozóként esetleg ebben a jelentésben is mellette állhatott a *nap* vagy a *szegyen* valamilyen ragos alakja, ám az kétségtelen, hogy az ilyen típusú kifejezések helyet kérhetnek maguknak a frazeológiában. Különösen jól látszik ez azokban az esetekben, amelyekben az idiomatikus értelmű igének valódi, több szóból álló frazémaparja is van (pl. *felszarvaz* – *szarvakat rak valakire* vagy *kikosaraz* – *kosarat ad valakinek*), nem is beszélve azokról a kifejezésekről, amelyek korábban egyértelműen frazémák voltak, de mára a gyakori használat következtében egy szóvá tapadtak össze. Ennek a típusnak egyik legszebb példája talán a *benne hagy a cserben* → *cserben hagy* → *cserbenhagy* fejlődési sor, de ide sorolhatók a *tönkremegy*, *baklövés*, *szemrehányólag* típusú képzések is.⁵ A nemzetközi irodalomban ugyanakkor szinte általános az a felfogás, hogy a frazeológiai egység legalább két szó kapcsolata, így – jöllehet ezeknek a kifejezéseknek a frazémákkal való rokonsága kétségtelen – szerencsésebbnek tartom, ha egyszerű lexémaként fogjuk fel őket, hiszen frazémaként való felfogásukban a formális szempont híján (legalább két szó kapcsolata) az átvitt jelentés dominál, csakhogy ezen az alapon bizonyos fokig minden átvitt értelmű lexéma is ide sorolható lenne. Ha ugyanis pl. a *paraszt* ‘faragatlan modorú személy’ vagy a *zabos* ‘dühös’ értelemben monofrazéma (vö. Somhegyi 1988: 363, ill. 365), akkor annak tarthatom pl. a *kulcs* ‘javítási útmutató’ jelentését is, nem is beszélve az olyan történeti fejlődésen átment példákról, mint *buta* ‘tompá’ → ‘nehéz felfogású’.

A fentieket figyelembe véve úgy vélem, elfogadhatjuk elemzésünk számára Burger–Buhofer–Sialm (1982: 1) frazéma-definícióját. Eszerint: „Phraseologisch ist eine Verbindung von zwei oder mehr Wörtern dann, wenn (1) die Wörter eine durch die syntaktischen und semantischen Regularitäten der Verknüpfung nicht voll erklärbare Einheit bilden, und wenn (2) die Wortverbindung in der Sprachgemeinschaft, ähnlich wie ein Lexem, gebräuchlich ist. Die beiden Kriterien stehen in einem einseitigen Bedingungsverhältnis: wenn (1) zutrifft, dann auch (2), aber nicht umgekehrt [Két vagy több szó kapcsolata frazeológiai kapcsolatnak tekinthető, ha (1) a szavak a kapcsolat szintaktikai és szemantikai szabályai alapján nem teljesen magyarázható egységet al-

⁵Ennek a két csoportnak a bemutatását – az első típust monofrazémának, a másodikat ál-monofrazémának elnevezve – legrészletesebben Somhegyi Gyula végzi el (1988: 357–368, ill. 1992: 437–448).

kotnak és ha (2) a szókapcsolat a nyelvközösségben a lexémához hasonlóan használatos. A két kritérium egyoldalú függőségben van egymással: ha (1) érvényes, akkor (2) is, de fordítva nem].”

2. A valenciát a szakirodalom többségének véleményével összhangban a valenciához (VH) azon tulajdonságaként definiálom, melynek révén az képessé válik arra, hogy meghatározott számú és típusú (azaz bizonyos grammatikai tulajdonság-együtteseket és szemantikai jegyeket reprezentáló) bővítmény megjelenését követelje meg az őt befogadó mondatokban.⁶ Eszerint valenciához tarthatjuk az ígét, a vonzatos mellékneveket (*jártas vmiben*) és a többnyire igei, néha melléknévi alapszóból képzett vonzatos főneveket (*törekvés a jóra, képesség valamire*), de ide sorolhatók a nem képzett főnevek közül a birtokos jelzői vonzatot maguk mellé venni képes családi, hivatali viszonyokat jelölő főnevek (*vki(nek a) bátyja, beosztottja*) vagy az olyan helyzetjelölő főnevek is, mint *széle, oldala, közepe valaminek*. Ezenkívül a melléknevek és köznevek szinte egytől egyig tarthatók olyan régenseknek, „amelyek állítmányi funkciójukban alanyi vonzatot kívánnak maguk mellé” (Komlósy 1992: 347). Ez a felfogás azonban rendkívüli módon megnöveli a valencia szempontjából a lexikonba felveendő elemek számát, ezért ez utóbbiak esetében maga Komlósy (516–7) is azt a megoldást követi, hogy a kopulát tekinti régensnek (valenciához), a névszói részt pedig annak predikatív vonzatának.⁷

Ha most megvizsgáljuk, hogy a frazeológiai egység definíciójának megfelelő nyelvi egységek rendelkeznek-e valenciával, azt látjuk, hogy számos típusuk felfogható VH-ként. Elsősorban az **igei frazeologizmusok** (pl. *vki pálcát tör vki felett*) és az ún. **szóláshasonlatok** (pl. *vki pislog, mint miskolci kocsonyában a béka*) tartoznak ide, jóllehet ez utóbbiaknak abban a típusában, amelyben melléknévhez csatlakozik a hasonlító mondat (*vki okos, mint a tordai kos*) ismét szembe kell nézni azokkal a problémákkal, amelyeket az imént a több vonzatot kívánó melléknevek kapcsán említettem, annyi különbséggel, hogy míg azoknak szemantikai argumentumuk a nem alanyi von-

⁶Ennek a meghatározásnak az alapján a VH fogalma nagyjából megfelel Komlósy 1992: 323 régens fogalmának, hogy mégis a VH terminust használom, annak az az oka, hogy a továbbiakban valamelyest szűkíteni fogom az ide tartozó fenoménok körét, s el akarom kerülni az esetleges félreértéseket.

⁷„A kopula lexikai tételében természetesen fel kell tüntetnünk, hogy nincs kijelentő mód, jelen idejű, egyes és többes szám harmadik személyű alakja” (Komlósy 1992: 517). Hozzá kell még tennünk, hogy ez az ökonómia szempontjából üdvözölhető eljárás bizonyos problémákat is felvet: egyrészt az alany nyilvánvalóan a névszói rész szemantikai argumentumát jelöli, ám ezzel a megoldással szintaktikailag nem tekinthető az ő vonzatának. Másrészt azoknál a névszókánál, amelyeknek van az alanyon kívül más vonzatuk is, a kétségkívül a névszó által megkövetelt, annak szemantikai argumentumát kifejező második vonzat már semmiképpen nem kapcsolható a kopulához, ez viszont azzal jár, hogy még csak nem is az alannyal kerül egy szintre, holott jelentésánál ugyanolyan argumentuma a névszónak, mint az alanyi vonzat. Ebből egyúttal az is fakad, hogy eltérőek lesznek a vonzatviszonyok az ilyen szinonim értelmű, igei, ill. névszói állítmányt tartalmazó mondatokban:

János szereti Marit – János szerelmes Mariba.

János ideges a lármától – Jánost idegesíti a láрма.

zatuk is, addig ezekben egy szabad határozó lexikalizálódik. A névszói állítmány szerepében alanyi vonzatot megkívánó valenciához tartozónak számítanak még a *falu bikája*, *fekete bárány* típusú idiómák és az *ájtatos manó* (= 'a Mantis religiosa sáskafaj egyede') típusú frazeologikus terminus technikusok is. Ugyanezek természetesen nem valenciához tartozók akkor, ha nem állítmányi szerepben állnak (pl. *Az ájtatos manó az első lábpár jellegzetes alakulásáról kapta a nevét*), mint ahogy nem VH-k a csupán bővítésményként előfordulni képes ún. **szólásglosszémák** (pl. *kéz alatt vesz vmit, egy füst alatt elintéz vmit*).⁸

Felvethető még a vonzattartó képesség a teljes mondat formájában megjelenő frazeológiai egységekkel kapcsolatban is. Ide sorolhatók a frazeológiai irodalom által mondatformájú szólásnak nevezett idiómák (*Zsindely van a házon, Kutya van a kertben, Veri az ördög a feleségét, Itt van a kutya elásva* stb.) és – amennyiben a frazeológiai illetékességi körébe utaljuk őket – a közmondások is (*Sok lúd disznót győz, Addig jár a korszó a kútra, míg el nem török*).⁹ Ezek nem kívánják a vonzatot maguk mellé, nincs szabad vegyértékük, tehát tulajdonképpen valenciával nem rendelkező lexikai egységeknek tekinthetjük őket. Ugyanakkor ha jobban megvizsgáljuk a kérdést, azt látjuk, hogy inkább arról van szó esetükben, hogy a szerkezet fejeként álló ige minden vegyértéke lekötődött, új bővítéshelyet pedig a szerkezet – ellentétben a valenciával rendelkező igei frazémákkal, l. később – nem nyitott meg. A vonatkozó német szakirodalom egy része (pl. Pankratova 1983: 279; Hessky 1988: 143) az ilyen egységeket nem egyszerűen valencia nélküli, hanem 0-valenciájú egységekként kezeli. Ez a különbségtétel véleményem szerint megfontolandó, mert kifejezi a különbséget a valencia képességével nem rendelkező elemek és a telített valenciájú frazeológiai kapcsolatok között. Ezzel ugyanis a mondatformájú frazeologizmusok hasonlónak válnak az alanytalan igékhez (*havazik, fagy* stb.): önálló mondatként funkcionálhatnak, anélkül, hogy akár csak alanyi vonzatot is kívánának maguk mellé (konfigurációs nyelvekben ugyan megkívánják egy tematikus szereppel nem rendelkező bővítésmény, ún. expletívum megjelenését: pl. *Es schneit* – vö. Komlósy 1992: 491 is). A hasonlóság

⁸A szólásglosszéma terminussal kapcsolatban vö. Rozgonyiné 1981: 340.

⁹A közmondások esetében az is felvethető, hogy lexémáknak (frazeolexéma) tekinthetők-e egyáltalán, hiszen inkább amolyan mikroszövegekről van szó. Ezekről Häusermann 1977: 113 kk. és Fleischer 1982: 80–1 is megállapítják, hogy valójában nem a nyelv lexikonában foglalnak helyet, ezáltal nem mint lexikai egységeket „reprodukáljuk” őket, hanem mint más mikroszövegeket vagy részsövegeket (pl. versrészleteket) „idézzük” őket. Sokban hasonlók hozzájuk a mondatformájú szólások is, ám míg a közmondásokat gyakorlatilag csak idézetként lehet a szövegbe kötni, a szólásoknak erősebb a szituációhoz, ill. a kontextushoz való kötődésük, ez néha utalószókon vagy a tárgyas ragozáson keresztül is megnyilvánul (*Itt van a kutya elásva!*, *Üsse kő!*), de tulajdonképpen máskor is odaérthető (*Ilyen időben* [ti. ha egyszerre esik az eső és süt a nap] – *veri az ördög a feleségét*). Ugyanakkor viszont a közmondások esetében is előfordul, hogy az állandósult forma „aktualizálódik”, kilép a közmondás eredeti keretéből, s mintegy szólásként funkcionál, pl. *Péter szelet vetett, most vihart arat*.

persze csak részleges, hiszen ez utóbbiak eleve nem vesznek fel alanyi vonzatot, míg a mondatformájú frazémákban az alany lexikalizálódásáról van szó.¹⁰

A továbbiakban már csak a pozitív valenciával (azaz legalább egy szabad vegyértékkel) rendelkező frazeologizmusokkal foglalkozom, ám közülük is kirekesztem a vizsgálatból azokat, amelyek csak névszói állítmányként vehetnek fel vonzatot (*a falu bikája*, ill. *okos, mint a tordai kos*). Ebből következően elemzésem elsősorban az **igei frazeologizmusokra** terjed ki. Ezeknek két fő fajtája van:

a) a magyar nyelvészeti (főként nyelvművelő) irodalomban többnyire **terpeszkedő kifejezésnek** nevezett állandósult szókapcsolatok, amelyek egy meglehetősen általános tartalmú vagy többé-kevésbé konkrét jelentés nélküli (már-már szinszematikus) ige és egy (többnyire igéből képzett) autoszemantikus főnév kapcsolatából alakulnak (*segítséget nyújt, munkát végez* stb.);

b) **igei alaptagú idiómák**, azaz olyan szókapcsolatok, melyek jelentése nem vezethető le az összetevők jelentésének összekapcsolása révén. Ezek az előző csoporttól nemcsak az idiomatikus jellegben térnek el, hanem abban is, hogy alapigéjük nem csupán „verbalizátor” funkciójú, hanem igazi autoszemantikus ige, amelynek valamilyen bővítménye(i), azaz vonzata(i), ill. egy (vagy több) szabad határozója állandósul az ige mellett az adott jelentés kifejezésére, ezáltal az egész kapcsolat mintegy új lexikai egységet alkot, amely immár együttesen fejez ki egy bizonyos jelentést (*beadja a kulcsot* ‘meghal’, *húzza a lóbőrt* ‘alszik’).

A továbbiakban a frazeológiai egységeknek ezt a két típusát veszem részletesebben nagyító alá a valencia szempontjából.¹¹ Mielőtt azonban a vizsgálatba belefognánk, tekintsük át röviden, milyen megállapításokat tesz velük kapcsolatban a magyar frazeológiai, ill. valenciaelméleti irodalom!

3. Mint korábban említettem, ennek a problémának mind a magyar frazeológiai, mind a mondattani leírások kevés figyelmet szentelnek, annak ellenére, hogy már viszonylag korán találkozunk egy a frazeológiai kapcsolatok belső bővítményviszonyait –

¹⁰Az alanytalan igék többsége más vonzatot sem képes felvenni, ezért Komlósy 1992: 331 szerint nem is régensek. Régensnek közülük szerinte csak azok minősülnek, amelyek valamilyen más bővítmény felvételére képesek: pl. *Ránk esteledett*, ill. *Péternek már befellegzett*, bár az első példában véleményem szerint inkább szabad határozóval állunk szemben. A német szakirodalom azonban az igazi időjárás-igék (Witterungsverben) esetében 0 vegyértékű (avalens) igékről beszél (vö. pl. Helbig – Schenkel 1975: 443–5).

¹¹Számos igei frazémát találunk a szóláshasonlatok között is (*alakul, mint púpos gyerek a prés alatt, szereti, mint dísznő a pocását* stb.). Mivel azonban a melléknévi alaptagú szóláshasonlatok sem szerepelnek a vizsgálatban, másrészt a szóláshasonlatok valenciája gyakorlatilag mindig megegyezik a bennük szereplő igékével, ill. melléknévekével, s csupán egy hasonlító mondat formájában megjelenő szabad határozó (ha fejük középfokú melléknév, akkor kötelező vonzat) lexikalizálódik bennük, a továbbiakban az igei alaptagú szóláshasonlatok bővíthetőségének kérdéseivel sem foglalkozom, s csak olyankor szerepeltetek egyet-egyet a példák között, ha valamelyik bővítménytípusra a fenti két frazématípusból nehéz példát találni.

ha nem is a valenciaelmélet alapján – tárgyaló munkával.¹² Ez O. Nagy Gábor *Az ige a magyar frazeológiai egységekben* című dolgozata, amely előadásként 1967-ben „Az ige grammatikája és szemantikája” című nemzetközi munkaértekezleten hangzott el, majd megjelent a *Nyelvőrben* is (O. Nagy 1968: 204–209). Ebben a szerző mintegy három oldalon tárgyalja az igei alaptagú idiómák belső szerkezetét. Két fő típust különít el. „Az egyikbe azok tartoznak, amelyekben az ige ragozható, a másikba pedig azok, amelyeknek az igei eleme a kapcsolatban megmerevedett, azaz csupán egyetlen alakban használatos. [...]”

A ragozható igei elemmel alakult kifejezések között – aszerint, hogy egy vagy több bővítményük van – megkülönböztethetünk egyszerű és összetett szerkezeteket. Egyszerűnek azokat nevezzük, amelyekben az igenek vagy csak az alanya, vagy csak a tárgya, vagy csak a határozója van kifejezve, eltekintve most attól, hogy az alanyhoz, a tárgyhoz, a határozóhoz tartozik-e még valamely bővítmény, valamint attól, hogy állító vagy tagadó alakú-e a kapcsolat. Az összetett szerkezetek csoportját pedig azok alkotják, amelyekben kitett alany és határozó vagy kitett tárgy és határozó tartozik a frazeológiai egység igei állítmányához” (i. m. 205).

Az egyszerű ige szerkezetek közé tehát tartozhatnak olyanok, amelyek alany szerepű névszói elemmel alakultak, pl. *felkopik az álla, hiányzik egy kereke* stb. O. Nagy szerint számszerűleg ezek alkotják a legkisebb csoportot. Sokkal nagyobb ennél azon szerkezetek száma, melyekben tárgy van kifejezve a szerkezeten belül, pl. *megüti a bokáját, érti a csíziót*, s nem sokkal marad el ezektől a határozóval alakult szerkezetek száma sem, mint pl. *dugába dől, felönt a garatra* stb. (természetesen megjelenhet ez a bővítmény olykor határozó értékű tárgy formájában is: *tótágast áll, farkasszemet néz*).

Ami az összetett ige szerkezeteket illeti, azok közé olyanok tartoznak, amelyekben az igei állítmánynak ki van fejezve az alanya is meg a határozója is, pl. *ég a keze alatt a munka, nagy kő esik le a szívéről* stb., vagy az alanyt csak odaértjük, illetőleg szabadon változtathatjuk, de a frazeológiai egység megnevezi a tárgyat is meg a határozót is, pl. *eben gubát cserél, köti az ebet a karóhoz* stb. (vö. i. m. 206).

A ragozhatatlan igei elemmel alakult kifejezések közé O. Nagy (i. m. 207) azokat a teljesen megmerevedett alakú frazeológiai egységeket sorolja, amelyeknek az igei eleme nem ragozható (pl. *nem úgy verik a cigányt, veri az ördög a feleségét, zsindehy van a háztetőn, lássuk a medvét*), s amelyeket ezért sokan összetévesztenek a közmon-

¹²A frazeologizmusok valenciájának a kérdésköre azonban nemcsak a magyar nyelvtani leírásban hanyagolódott el. Elégé mostohán kezelte ezt a problémakört még az egyébként meglehetősen alaposnak mondható német valenciakutatás is. Erről tanúskodik az a tény is, hogy mint Hessky 1988: 139 is megállapítja, az 1987-ben megjelent *Valenzbibliographie*-ben (Schumacher 1987) a felvett 1561 munka közül csak tíz tartozik a „Phraseologie” témakörbe (ezek is többségükben a terpeszkedő kifejezések vizsgálatával foglalkoznak). Ennél valamivel jobb a helyzet, ha azt vizsgáljuk, mennyire kaptak helyet a valenciaelméleti kérdések a német frazeológusok munkáiban, bár többnyire ők is csak általános megállapításokat tesznek e tekintetben.

dásokkal, holott – elsősorban nyelvhasználati szinten – lényeges különbség van köztük (l. előbb is).

Az igei alaptagú frazémák szemantikai szempontú vizsgálata során tér ki O. Nagy a terpeszkedő kifejezésekre, megjegyezve, hogy ezek az előbbi típusoknál sokkal jobban elemezhetőek jelentéstanilag, igei elemüknek pedig van egy közös jelentésfunkciója: a szerkezetek főnévi elemének igesítése.

A fentiekből látható, hogy O. Nagy tanulmánya több olyan megállapítást tartalmaz, amelyek alkalmasak lettek volna arra, hogy a későbbiekben kiindulópontjául szolgáljanak a szólások valenciaelméleti megközelítéséhez. Sajnos azonban, ilyen munkákkal nemigen találkozunk a magyar frazeológiai irodalomban, ebben bizonyára annak is szerepe van, hogy maga a valenciaelmélet sem igen tudott gyökeret eresztetni a magyar nyelvészetben. Ezért ebből a szempontból is fontosnak és előremutatónak tekinthető Hadrovics László Magyar frazeológia című monografikus munkája (Hadrovics 1995), amelyben a szerző a frazeológia és a szintaxis nagyon szoros kapcsolatáról beszél (27), s az általa már korábban (Hadrovics 1969: 111) síkváltó szintagmának nevezett kapcsolatok átvitt értelmű használatát utalja a frazeológia kutatási területére. Így pl. a *kezet fog* ‘kibékül’ jelentését még a szintaxis körébe tartozónak tartja, és az ‘összeillés’ (főleg rosszálló értelemben, pl. *Na, ti aztán kezet foghattok!*), ill. ‘házassági ígéretet tesz, eljegyezi magát’ (pl. *Jegyősül választá és kezet fogának*) jelentéseket utalja a frazeológia vizsgálati körébe. Véleményem szerint ugyan gyakorta jóval többről van szó, mint a jelentés átvitt értelműségéről, hiszen az ‘összeillik’ jelentés a *kezet fog* szókapcsolat esetében is megkívánja a *-HAT* képző jelenlétét az igealakon, azaz ez esetben a morfológiai szerkesztés bizonyos állandósulása is szerepet játszik a frazémává válásban, az azonban kétségtelen, hogy Hadrovics munkája helyesen közelíti meg a frazémává értékelődés folyamatát, s számos érdekes történeti példával dokumentálja azt az utat, amelynek során a szerkezet valamely bővítménye (vagy akár alaptagja) egy bizonyos formában rögzül a kapcsolatban, s a valamikor szabad szerkesztésű szó szerkezet állandósult szókapcsolattá válik.

Mivel a valenciaelmélet a szintaktikai leírásban sem terjedt el nálunk igazán, a mondattani leírások is eléggé elhanyagolták az állandósult szókapcsolatok valenciájának vizsgálatát. A Strukturális magyar nyelvtan I. kötetének Régenek és vonzatok című fejezete viszont röviden kitér az idiómák szintaktikai leírására is, s néhány nagyon fontos megállapítást tesz róluk (Kömlösy 1992: 488–493). Ezek lényege a következő:

a) Az idiómákat egészben kell szerepeltetni a szótárban, azaz minden idiómát egy-egy önálló tétellel képviseltetünk benne.

b) A jelentés az idióma egészéhez tartozik, nem osztható el az őt tartalmazó szavak között, ám a forma nem egészben, hanem „szétszedve”, szavanként kerül be a mondatszerkezetbe. A szótári leírás számára azonban az idióma teljes jelentésével a szavak egyikét, a szerkezet fejét terheljük meg, s az idióma többi elemét jelentés nélkülnek tekintjük: olyan formáknak, amelyeknek mondatban való jelentése elengedhetetlen ahhoz, hogy a szerkezet feje a kérdéses jelentésben előfordulhasson.

Pl. *bedob*: V, ‘ABBAHAGYJA A KILÁTÁSTALAN <Alany, Tárgy>
 KÜZDELMET
 |
törülköző
 eset: acc
 det: *a*

c) Az idiómák vonzatai tekintetében fontos a szemantikai argumentumok és a vonzatok megkülönböztetése: a szemantikai argumentum a régens szemantikai reprezentációjának üres helyeit kitöltő jelentésleírás, míg a vonzat a régens környezetében megjelenő, a régens által megkívánt nyelvi forma (függetlenül attól, hogy argumentumot nevez-e meg). Az idiómán belüli lexikalizálódott bővítmények eszerint ilyen tematikus szereppel nem rendelkező, formális vonzatnak minősülnek, míg egyéb vonzataik szemantikai argumentumokat is kifejeznek. Az előző példát figyelembe véve:

bedob: V, ‘ABBAHAGYJA A KILÁTÁSTALAN <1>
 KÜZDELMET (AG) (Alany, Tárgy)
 | |
 eset: nom *törülköző*
 eset: acc
 det: *a*

d) Az előbb ismertetett megoldásból következik, hogy az idiómák esetében Komlósy nem a szerkezet egészét tekinti régensnek, hanem csak annak fejét, s a fejnek formálisan alárendelt formát (azaz a tematikai szereppel nem rendelkező bővítmény(eke)t nem a lexikai tétel részének, csupán attól megkövetelt, de a mondatba külön beviendő tételnek tekinti: „Az idióma sajátossága abban rejlik, hogy jelentése több szintaktikailag önálló forma együtteséhez kapcsolódik anélkül, hogy megosztható lenne közöttük. [...] ...ez a forma a szóban forgó jelentést kizárólag akkor kaphatja meg, ha a mondatban jelen vannak egyéb formák is – tartalmilag tehát a jelentést a formák együtteséhez társítja” (i. m. 492).

4. Lássuk most már, milyen megállapításokat tehetünk valenciaelméleti szempontból az igei frazeologizmusokról!

A frazémák – így az igei frazémák is – nyelvi jelek, mégpedig más nyelvi jelek kapcsolatából alakult, szekunder jelek. Az igei frazémák ugyanúgy képesek bizonyos bővítményeket maguk mellé kötni, mint az egyszerű igeék, azaz valenciahordozónak (VH) tekinthetők. Pl.

vki ujjat húz vkivel – *vki kikezd vkivel*
vki alulról szagolja az ibolyát – *vki meghal*
vki megállapodást köt vkivel – *vki megállapodik vkivel*

Ami a vonzattmegkötő képességet illeti, a frazémák az egyszerű igeékhez hasonlóan lehetnek egy, két, ill. háromvegyértékűek:

A) Egy vegyértékű igei frazémák

Ezek között leggyakoribbak az alanyi vonzatot kívánó formák, de – eltérően az igéktől – itt nem ritka az sem, hogy más vonzatot kíván meg a szerkezet. Ez abból fakad, hogy nem kevés az olyan frazéma, melyben a fejként szolgáló ige alanya lexikalizálódott. Ezekben az esetekben többnyire dativus possessivus formájú vonzatot kíván a szerkezet, de előfordulnak olyan típusok is, ahol a szerkezetben általános alanyú ige állandósul, ilyenkor tárgyi vagy határozói bővítményt is vonzhat a frazéma. Pl.

Idiómák:

vki felköti a nyúlcipőt = futni kezd, nagyon siet

vki a sor végén állt, mikor az észet osztották = buta

vkinek felkopik az álla = éheznek, nélkülöz

vkinek leesik az álla = csodálkozik

kivitték a Szent Mihály lován = meghalt

meghúzzák fölötte [neki] a harangot = bejelentik vminek a közeli végét, pusztulását

Terpeszkedő kifejezések:

vmi feledésbe merül = vmit elfelejtenek

vki elismerést arat = vkit elismernek

vmi növekedést ér el = növekszik

vmi eredményre vezet = eredményes

B) Két vegyértékű igei frazémák

Ezek körében az egyik vonzat szinte mindig alany, a másik az esetek többségében valamilyen határozó. Tárgyi vonzatot viszonylag ritkán találunk, ennek az az oka, hogy a tárgy jóval többször lexikalizálódik ezekben a szerkezetekben, mint más bővítmények.

Idiómák:

vki pálcát tör vki felett = elítél vkit /ítélkezik vki felett

vki a malmára hajtja a vizet vkinek = vki támogat, segít vkit/vkinek

vki tűzbe teszi a kezét vkiért = kezeskedik, jótáll vkiért

vki leszedi a keresztvizet vkiről = mindennek elmond, lehord vkit

vki egy gyékényen árul vkivel = összefér, cimborál vkivel, mert azonos a felfogásuk

vki dülőre visz vmit = vki a nehézségek ellenére elintézt vagy elintéztet vmit

Terpeszkedő kifejezések:

vki figyelmet szentel vminek/vkinek = figyel vmire

vki elismeréssel adózik vminek /vkinek = nagyra tart vmit /vkit

vki győzelmet arat vki/vmi felett = legyőz vkit/vmit

vki tudomást szerez vmiről = megtud vmit

C) Három vegyértékű igei frazémák

Idiómák:

- vki az orra alá dörgöl vmit vkinek* = vki szemrehányóan főlemlit vmit vkinek
vki a szemére hány vmit vkinek = vki megmondja vkinek, hogy rosszallja vmely tettét v. magatartását
vki a szájába (fülébe) rág vmit vkinek = vki részletesen elmagyarázza vkinek, mit mondjon
vki a lelkére köt vmit vminek = vki nagyon megkér vmire vkit, rábíz vmit
vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel = vki aránytalanul csekély ellenszolgáltatással elégit ki vkit
vki elszípkáz vmit vkinek az orra elől = vki (csellel) elvesz vmit vkitől

Terpeszkedő kifejezés:

- vki üzletet köt vkivel vmiről* = vki elad vkinek/megvesz vkitől vmit
vki szerződést köt vkivel vmiről = vki szerződik vkivel vmiről
vki megegyezést köt vkivel vmiről = vki megegyezik vkivel vmiben
vki megállapodást köt vkivel vmiről = vki megállapodik vkivel vmiben

A három vegyértékű frazémák száma meglehetősen csekély. Ez egyébként érthető is, ha arra gondolunk, hogy az igék többsége is legfeljebb három vegyértékű lehet, „a háromnál több vonzattal álló régensek a természetes nyelvek többségében – így a magyarban is – már ritkaságszámba mennek, s a szakirodalomban meglehetősen elterjedt az a vélemény, hogy négynél több elsődleges (azaz nem szabályalkalmazással hozzáadott [...]) vonzatot kívánó régenssel a természetes nyelvek körében nem is találkozhatunk. A magyarban az adásvételi tranzakciókat jelölő igéket (*elad, megvesz, megrendel, elcserél* stb.) sorolhatjuk a négyvonzatosak közé, az adót, a kapót, az átadottat és az ellenértéket kifejező vonzatokkal” (Komlósy 1992: 329–30). Ha pedig ez így van, akkor érthető, hogy kevés a három vegyértékű idióma, hiszen a frazéma azáltal jön létre, hogy az ige egy vagy több vonzata felszívódik, lexikalizálódik. A harmadik vonzat az idiómák esetében is úgy léphet csak be, hogy egy lekötött vonzat helyébe a szerkezet egésze egy új bővítményhelyet nyit meg. A terpeszkedő kifejezések esetében pedig többnyire három vegyértékű ige válik a szerkezet főnévi részévé, esetleg adásvételi ügyletet fejez ki a kifejezés (*üzletet köt*), ám érdekes, hogy az ellenérték bővítményként való megjelenése ebben az esetben már szokatlan: *Péter eladta a földjét Pálnak ötszáz ezer forintért – Péter üzletet kötött a földjéről Pállal*, de **Péter üzletet kötött a földjéről Pállal ötszáz ezer forintért* (l. még lentebb is). Elvileg persze nem kizárt más három vegyértékű terpeszkedő kifejezések megalkotása sem, de azokban szabályalkalmazással hozzáadott vonzat a harmadik bővítmény (vö. pl. *vki esküszik vmire* → *vki esküt tesz vmire* → *vki esküt tétet vkivel vmire*).

Négy vegyértékű idiómát – talán éppen az említett lexikalizálódási folyamat miatt – nem találtam. A terpeszkedő kifejezések között sem bukkantam ilyenre, de ezek esetében négy vegyértékű, adásvételre utaló igéből alakítható volna ilyen, igaz, csak

hivatali „bikkfanyelven”, pl. *A felperes megrendelést foganatosított az alperes cégnél kétmillió forint értékben egy Opel típusú gépkocsira.*

Ismeretes, hogy az igék mellett nemcsak kötelező, hanem fakultatív vonzatok is állhatnak. A vonzatok fakultatívítása az igei frazémák esetében is előfordul, bár megfigyeléseim szerint jóval ritkább, mint az igék körében. Fakultatív bővítménynek minősíthetők például a fentebb a három vegyértékű terpeszkező kifejezések között felsorolt példák -*RŐL* ragos vonzatai, vagy a következő idiómák zárójeles vonzatai: *vkinek lóg a nyelve* (a melegtől, a fáradságtól); *vkinek fűlig ér a szája* (a boldogságtól, az örömtől); *vki megmossa a fejét vkinek* (a késésért, a rossz jegyért), *vki tömi a fejét* (kolbásszal, bablevessel). Hogy a fakultatív vonzatok megjelenése a frazémák körében lényegesen korlátozottabb, mint az igék körében, arra álljon itt most csupán két példa. Míg például a *meghal* ige mellett fakultatív vonzatként mindig megjelenhet a halál okaként megnevezhető betegség (*Péter rákban / tüdőgyulladásban halt meg*), ugyanez meglehetősen szokatlan az igével szinonim frazémák esetében: (*)*Péter rákban beadta a kulcsot* vagy *Péter tüdőgyulladástól fűbe harapott*. Nem agrammatikusak ugyan ezek a mondatok, ám a kifejezések konnotációja mégis olyan, hogy rendkívül szokatlan a fakultatív vonzatok jelenléte. Hasonló a helyzet a következő mondatok esetében is: *Péter a sok bortól alaposan lerészegedett* – (*)*Péter a sok bortól alaposan bevette a hatvan cseppet*.

5. A frazémák vonzatkötő képessége szempontjából a szókapcsolat egésze rendelkezik valenciával, azaz mondatalkotó képességük tekintetében az ún. **külső** (*konstrukcióextern*) valencia veendő figyelembe. Ez annyit jelent, hogy az alaptagjukul (azaz a szerkezet fejeként) szolgáló igének az állandósult, tehát a frazémán belüli vonzatai **nem** tekinthetők a frazéma vonzatának, azaz itt már nem az ige, hanem a frazéma egésze követeli meg bizonyos bővítmények megjelenését a mondatban (vö. Burger 1973: 34 k. és Hessky 1988: 142 is).

Ugyanakkor azonban az is igaz, hogy a frazémák szabad szókapcsolatokból keletkeznek frazeologizálódási folyamatok eredményeként.¹³ Ebből következik, hogy az igei frazémák esetében a szerkezet fejeként szolgáló ige **saját** valenciája befolyással van arra, milyen típusú bővítmények állandósulnak a szerkezetben. Ilyen szempontból beszélhetünk a frazeológiai kapcsolatok **belső** (*konstrukcióintern*) valenciájáról is, jóllehet a frazéma jelentése szempontjából csak a külső valencia a releváns, hiszen a konstrukcióextern vonzatok azok, melyek szemantikai argumentumokat neveznek meg. Ugyanakkor viszont érdemes odafigyelnünk a frazémák belső valenciaviszonyaira is, hiszen ez kihat a külső valenciára: egyrészt a szerkezetben lekötött vonzatok már nem lehetnek külső vonzatok, ebből következően a frazeologizálódási folyamatok részben vonzatszámcsökkenéssel (egyúttal többnyire igenemváltással is) járnak együtt, ill. ha a frazéma ugyanannyi vagy több vegyértékű, mint a fejeül szolgáló ige, akkor a

¹³Néhány frazémánk esetében nagyon jó, adatokkal dokumentált leírását adja ennek a változássornak Hadrovics 1995: 34–63.

frazémának új bővítményhelyeket kell megnyitnia. A vonzatok lekötődésének azonban nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív következményei is vannak, ugyanis a konstrukcióintern valencia kihatással lehet a felvehető vonzat grammatikai formájára is: ha ugyanis például a frazéma értelmileg, azaz a tematikus szerepek alapján alanyi vonzatot kívánna meg, de az alanyi pozíció a frazémában már lekötődött, akkor csak más esetben állhat a szerkezet szemantikai argumentumát kifejező főnév¹⁴:

vki gyorsan, hatékonyan dolgozik Ágens alany	→ vkinek ég a keze alatt a munka Ágens dativus possessivus	 alany
---	---	-----------

A konstrukcióextern valencia tekintetében a terpeszkedő kifejezések és az idiómák között vannak hasonlóságok, de eltérések is. Hasonlóságnak tekinthetjük, hogy mindkét típushoz hozzárendelhető egy (vagy több) olyan szinonim kifejezés, amely nem állandósult, hanem szabad szókapcsolat, s amellyel a frazéma jelentése visszaadható. Ezek többnyire igék, de lehetnek más szófajúak, pl. melléknevek is, és gyakran kiegészülnek bizonyos bővítményekkel is, hogy ki tudják fejezni az idiómák néha speciális jelentését is (erre különösen akkor van szükség, ha a **szinonim szabad szókapcsolatnak**¹⁵ ugyanaz az ige a feje, mint a frazémának, azaz a szerkezetben állandósult bővítmény valamilyen többletinformációt tesz hozzá az alaptagul szolgáló igehez).¹⁶ Pl.

Idiómák:

- vki elment Földvára deszkát árulni* = vki meghalt
- vki bakot lő* = vki hibázik
- vki pálcát tör vki feletti* = vki elítél vkit, ítélkezik vki felett
- vki (csak) a lábát lógázza* = vki semmi hasznos munkát nem végez
- vkinek kopog a szeme az éhségtől* = vki nagyon éhes
- vkinek meghűl ereiben a vér* = vki nagyon megijed
- vki a tyúkokkal kel* = vki nagyon korán kel
- vki nagy lábon él* = vki nagyon költsékezik, fényűző életet él

¹⁴Vö. Kolde 1979: 82 is.

¹⁵Nagyjából megfelel Kolde (1979: 78) **synonymes variables Syntagma** fogalmának. Károly (1970: 389) is használja a **lexikológiai szerkezeti szinonima** terminust, bár az nála inkább csak a pusztán ige/névszó és a terpeszkedő kifejezés viszonyának kifejezésére szolgál (pl. *terem : termést ad; gyanús : gyanú fér hozzá*), azaz nem tartoznak bele a szabad szókapcsolat bővítményei.

¹⁶Gyakorlatilag ugyanez a helyzet a szóláshasonlatok esetében is: azoknál a hasonlító mondat formájában megjelenő szabad bővítmény hirdozza ezt a jelentéstöbbletet, pl.

- vki reszket, mint a nyárfalevél* = vki minden ízében reszket, nagyon fél
- vki ordít, mint a fába szorult féreg* = vki hangosan, fájdalmasan ordít
- vki szegény, mint a templom egere* = vki nagyon szegény
- vki áll, mint Bálám számára* = vki tétlenül, bambán áll.

Terpeszkező kifejezések:

a) névszói elemük igéből képzett főnév:

vki győzelmet arat vki felett = vki győz vkin/vki felett, vki legyőz vkit

vki feljelentést tesz vki ellen = vki feljelent vkit

vkinek tudomására jut vmi = vki megtud vmit

vki ellenállást fejt ki vmivel szemben = vki ellenáll vminek

b/ névszói elemük nem igéből képződik:¹⁷

vki sikert arat (vmivel) = vki sikeres vmivel

vki titokban tart vmit = vki titkol vmit

vki dühbe gurul = vki dühös lesz, megdühödik

vki sebet ejt vkin = vki megsebez vkit

Amint példainkból is látható, mind az idiómák, mind a terpeszkező kifejezések esetében az állandósult szókapcsolat egésze lép fel valenciahordozóként, és pontosan annyi vegyértékű, ahány bővítményhellyel a szinonim szabad szókapcsolat rendelkezik. Ez érthető, hiszen ezek a bővítmények azok, amelyek a tematikus szerepek, azaz a kifejezés jelentése által megkívánt szemantikai argumentumok realizációi. Ugyanakkor lényeges különbség van a két csoport között abban, hogy az idiómák esetében a szerkezet fejként szolgáló ige az esetek túlnyomó többségében teljesen más jelentésű (többnyire eltérő valenciájú is), mint a szinonim szabad szókapcsolat igéje, ahol pedig azonos, ott a frazémában lexikalizálódott bővítmény (szabad határozó) valamilyen külső körülmény kifejezésével adja a lexikai többletjelentést (*a tyúkokkal kel*). Az idiómák esetében fejként önálló jelentésű, autoszemantikus ige szolgál, jóllehet a szerkezet – átvitt jellege folytán – többnyire lényegesen eltávolodik ettől a jelentéstől. A terpeszkező kifejezések esetében azonban ez nem így van: ott a szinonim szabad szószerkezet feje gyakorlatilag mindig azonos jelentésű, mint az állandósult szókapcsolat névszói része, sőt ezek etimológiai kapcsolatban is állnak egymással: vagy egyik a másikból van képezve, vagy legalábbis azonos a tövük. A terpeszkező kifejezésekben tehát – jóllehet szintaktikai fejük az ige – a szemantikai fej a főnévi rész. Ezért ezeknek a szókapcsolatoknak az esetében az igék nem igazi autoszemantikus igék, hanem inkább amolyan segédigék: funkciójuk inkább a szemantikai fej igésítése, verbalizálása. Ezért is kapták az ilyen igék a német szakirodalomban a **Funktionsverb**, a velük alakult szerkezetek pedig a **Funktionsverbgefüge** elnevezést, amelyeknek tükörfordításaként már a magyar nyelvészeti munkákban is előfordul a **funkcióige**, ill. a **funkcióígés szerkezet** terminus (vö. pl. Faluvégi – Keszler – Laczkó 1995: 49, ill. 82).¹⁸

¹⁷Ezek – keletkezésüket tekintve is – lényegesen közelebb állnak a szólásokhoz, mint az előző csoport, de az átvitt jelentés hiánya folytán mégis inkább a terpeszkező kifejezésekhez sorolandók. Ennek a típusnak a használatát a nyelvművelő irodalom sem ítéli el (l. később is).

¹⁸Korábban Károly Sándor „kevésbé tartalmas operátor igék”-nek nevezte őket (1970: 389 kk.).

A funkciógés szerkezet névszói része és a szinonim ige közötti kapcsolat több irányú lehet. A szerkezetek egy részében a szinonim igéből képzett főnév áll az állandósult szókapcsolatban: $V \leftrightarrow VN' + Fi$ (*levon – levonásba helyez*). Egy másik részükben viszont fordított a helyzet: a szerkezet névszói részében található főnévből képezzük a szinonim igét. Sematikusan: $NV' \leftrightarrow N + Fi$ (*lármázik – lármát csap*). E mellett a két fő típus mellett még néhány periférikusabb típussal is találkozhatunk, vö. Károly 1970: 390–391.

Ami a terpeszkedő kifejezések belső vonzatviszonyait illeti, az sok szempontból hasonló az idiómákéhoz. A szerkezet jelentését hordozó névszó ugyanis többféle bővítmény formájában is megjelenhet az ige mellett, pl.

alany:

intézkedés történik vmiről = intézkednek vmiről

említés történik vmiről = vmit megemlítenek, vmi megemlítődik

tárgy:

vki elismerést arat (vkinél) = vkit elismernek

vmi termést ad = vmi terem

határozó:

vmi feledésbe merül = vmit elfelejtenek

vkinek tudomására jut vmi = vki megtud vmit

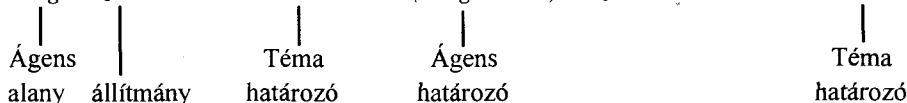
Jól látszik példáinkból az is, hogy – mint az idiómák „belső vonzatai” esetében – a funkciógés szerkezetek esetében is megtörténik a névszó grammatikai semlegesítődése, „felszívódása”, jóllehet itt ezek hordozzák a jelentést. Ez a funkcióige eredeti, azaz főigei bővíthetőségéhez képest itt is vonzatszámcsökkenéssel jár, ill. azzal, hogy a szinonim szabad szókapcsolattal azonos vonzatszám esetén az állandósult szókapcsolat megnyit egy újabb bővítményhelyet.¹⁹ Ez akkor is így van, ha a funkcióige melletti névszó a szinonim szabad szószerkezet igéjéből képződik: az *intézkedik* ige pl. két vegyértékű *vki intézkedik vmiről*. A funkciógés szerkezetben formailag alanyi bővítményként megkötődik az *intézkedés* főnév, s mivel a *történik* egy vegyértékű ige, a szerkezet már nem is kívánna vonzatot, 0 vegyértékű lenne, mint a mondatformájú szólások. Ám mivel az eredeti ige két vegyértékű, a szerkezet megtartja még a határozói vonzatot, ezáltal egy vegyértékű lesz. Ez a vonzatszámcsökkenés természetesen egyúttal az igenem megváltozásával is együtt jár: az intranszitiv kiható igéből mediális jelentésű állandósult szerkezet keletkezik. Mindez kihat a szinonim szabad szószerkezet formájára is, hiszen ilyen esetben csak általános alanyú szerkezet feleltethető meg a funkciógés szerkezetnek: *intézkednek vmiről*. Fakultatív vonzatként persze a mediális igék mellett is megjelenhet az Ágens, ez a funkciógés szerkezetek esetében is lehetséges, ha a szerkezet egy újabb határozói vonzatot köt magához. Ebben az esetben a vonzatszám megegyezik a kiinduló ige vegyértékével, pl.

¹⁹Ez az utóbbi megoldás ugyan lényegesen gyakoribb az idiómák esetében (l. később).

kiható

mediális

A cég intézkedett az áru vámkezeléséről → *(A cég részéről) intézkedés történt az áru vámkezeléséről.*

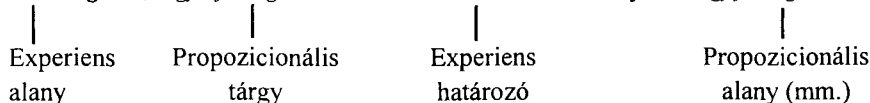

Ugyanígy:

tisztá transitív

mediális

Péter megtudta, hogy a felesége hűtlen hozzá. → *Péternek tudomására jutott, hogy felesége hűtlen hozzá.*

A funkcióigés szerkezetek használatát a nyelvművelő irodalom általában helyteleníti, s helyettük a megfelelő igék alkalmazását tartja inkább elfogadhatónak. Az elutasítás ugyan nem kizárólagos, mégis túlnyomó többségüket elítélik, részben idegen mintára keletkezettnek, részben túlzottan személytelennek tartva őket. Közben olyan nehezen megfogható fogalmakat is felsorakoztatnak érvrendszerükben, mint a „nyelv szelleme”. Így például Grétsy–Kovalovszky (1985: 1007) ezt írja: „Nyelvünk szelleme és a közlés szabotossága inkább a konkrét vonatkozású, személyre utaló, ragozott igealakok használatát kívánja meg, mintsem az elvont vagy személytelen szenvedő alakokét. [...] A megfelelő egyszerű ige mindenképpen természetesebb, mint a többnyire mesterkéltné, ködös körülírás, és gyakran magyarosabb is”. A nyelvművelő irodalom ezért inkább csak a *dühbe gurul, zokon vesz-féle*, a szólásokhoz közel álló kapcsolatok használatát fogadja el (l. a 17. sz. lábjegyzetet is). Ugyanakkor véleményem szerint gyakran tetten érhetők ebben az elutasításban a századvégi germanizmusellenes kampányok helytelen beidegződései, főként ami a szenvedő szerkezet helytelenítését illeti. A szenvedő igeragozás ugyan az idegen (latin) minták követése végett terjedt el igazán nyelvünkben, ám maga a szenvedő igéképzés már az ősmagyar korszakban kialakult az általános alanyú többes szám 3. személyű műveltető képzős alakok ragtalan tárgyak melletti átértékelődésével (vö. Benkő 1991: 94). Emellett mediális képzők már a finnugor kor óta kimutathatók nyelvünkben, tehát a személytelen jelleg érvényre juttatása egyáltalán nem idegen „nyelvünk szellemétől”. Márpedig a terpeszkedő kifejezések jelentős részét valóban a személytelen kifejezőmód szándéka hívja életre, ezért nem szabadna őket eleve „magyartalannak” tekinteni, hiszen a személytelenség nem csupán a passzív, de a mediális igék sajátja is, valamint ez a forrása az általános alanyú kifejezések használatának is. Ha tehát azt mondjuk: *Az Szegedi Szabadtéri Játékok keretében idén öt nagy sikerű alkotás kerül bemutatásra*, akkor nem pusztán a hivataloskodás szándéka dominálhat a kifejezésben, hanem legalább annyira a személytelenség hangsúlyozása is, annál is inkább, mert ezeket többnyire nem is egy társulat adja elő, tehát körülményes volna az alany megnevezése. Mondhatjuk helyette persze általános alanyú mondattal azt is, hogy *öt előadást mutatnak be*, ám azt hiszem, a funkcióigés kapcsolat semmivel sem

helytelenebb ennél, hiszen itt a személytelenség miatt a lényeg inkább azon van, hogy *öt előadás kerül színpadra*, nem azon, kik játsszák ezeket.

Ugyancsak a személytelenség dominál ebben a mondatban: *Intézkedések történtek a paksi atomerőmű terrortámadások elleni védelmének megerősítésére*. Ebben az esetben kicsit nehézkesnek is érezzük az általános alanyú megfogalmazást (*Intézkedtek a paksi atomerőmű terrortámadások elleni védelmének megerősítésére*), ebből mintha hiányoznék az alany. A személytelenség mellett a mondatban foglalt állítás esemény-jellegének hangsúlyozása is indokoltá teheti egy-egy ilyen kifejezés használatát, pl. *vki megtud vmit – vkinek tudomására jut vmi*.

Véleményem szerint tehát a terpeszkedő kifejezések használata nem mindig üldözendő: a személytelenséget kifejező, mediális értelmet hordozó funkcióiágés szerkezetek helyesek lehetnek, hiszen szinonim megfelelőjük csak általános alanyú kifejezés lehet, azaz az ígés változat semmivel nem konkrétabb a terpeszkedő kifejezésnél. Nem helyeselhetők azonban véleményem szerint sem azok, melyekben semmiféle igenemváltás nem történik az ígés és a funkcióiágés változat között, s a vonzatok száma és jellege is ugyanaz, azaz a funkcióiágés változat valóban csak terjengősebb, terpeszkedőbb az ígésnél, pl. *A fizetési előleg visszafizetése végett a bérosztály levon / levonásba hoz X. Y. jövedelméből havi ötezer forintot* (újabban: *havi ötezer forint levonást eszközöl*). Ezekben konkrét az alany, tehát semmi szükség nincs a funkcióiágés szerkezet alkalmazására. Ugyanakkor néha még az ilyen esetekben is indokolt lehet a funkcióiágés kifejezések használata, hiszen nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a funkcióiágés szerkezetek bővíthetősége sok esetben más, mint az ígés kifejezéseké. Ez azt jelenti, hogy bár az *intézkedik* ige és az *intézkedéseket tesz/hoz* funkcióiágés szerkezet valenciája azonos, ám az utóbbi változathoz kapcsolhatunk melléknévi jelzöt, pl. *A cég szigorú intézkedéseket tett a munkafegyelem javítására*, ugyanezt a bővítményt az ígés változat esetében határozóként sem tudjuk kapcsolni **A cég szigorúan intézkedett a munkafegyelem javítására* (vö. Günther–Pape 1976: 120 is).

6. A funkcióiágés szerkezetek külső és belső valenciaviszonyainak tárgyalása után tekintsük át most röviden azt is, hogyan viselkednek az idiómák ebből a szempontból. Korábban már említettem, hogy ezen a téren a két állandósult szókapcsolat-típus között vannak hasonlóságok és eltérések egyaránt. A hasonlóság egyrészt abban áll, hogy az idiómák esetén éppúgy vonzatok lexikalizálódnak, mint a funkcióiágés szerkezetek esetén, valamint abban, hogy a szinonim szabad szókapcsolat vonzatai ezek esetében is megfeleltethetők az állandósult szókapcsolat konstrukcióextern bővítményeinek. Ugyanakkor azonban lényeges eltérések is vannak a két típus között.

Az egyik ilyen különbség szemantikai jellegű: míg a terpeszkedő kifejezések esetében a kifejezés grammatikai feje a segédigévé degradálódott funkcióiáge, a jelentés szempontjából a szerkezet névszói része funkcionál fejként. Egyben ennek a névszónak az igei alapszava vagy az ebből képezhető ige (melléknév) lesz a szinonim szabad szókapcsolat feje. Az idiómák esetén ez többnyire nem így van: ott a szerkezet egésze új, többnyire átvitt értelmet kap, amely nem számítható ki a tagok jelentésének az

összegéből (pl. *vki tüzet okád* = *vki nagyon dühös*). Ebből fakad az is, hogy a jelentés többnyire egy olyan szinonim szabad szókapcsolattal adható vissza, amely nem tartalmazza az idiómában előforduló lexémákat, s jelentésében is lényegesen különbözik az idióma szó szerinti jelentésétől. Különösen jól látszik ez az olyan idiómák esetében, amelyeknek lehetséges szó szerinti értelmezése is, pl.

- a) *A táborban nem lehetett fürödni, ezért mikor Péter hazaért, már nagyon piszkos volt, a haja is csapzottan lógott. Este aztán megfürdettem és alaposan megmostam a fejét.*
- b) *Péter már megint hármast hozott haza fizikából, úgyhogy alaposan megmostam a fejét.*

Az első esetben konkrét jelentésű szabad szókapcsolattal állunk szemben, a második esetben átvitt értelmű állandósult szókapcsolattal, idiómával. Ennek jelentése: ‘vki leszid, megdorgál vkit’. Ez utóbbi tekinthető tehát a szinonim szabad szókapcsolatnak, amely az idióma jelentését hordozza, s amelynek vonzatviszonyai is megfeleltethetők a frazéma vonzataviszonyainak, már legalábbis ami a tematikus szerepeket és ebből adódóan a vonzatok számát illeti. A vonzatok grammatikai formáját illetően természetesen nincs ilyen megfelelés, hiszen – ugyanúgy ahogy a funkcióigés kapcsolatok esetében – a belső vonzatok lexikalizálódása folytán a szerkezet fejeként szolgáló ige egyes eredeti vonzatai már bizonyos grammatikai pozíciókat elfoglalhatnak, ebből fakadóan a szerkezet egészéhez tartozó külső (konstrukcióextern) vonzatok ezeket a pozíciókat akkor sem foglalhatják el, ha – mint példánkban is – a szinonim kifejezés bővítőmánya értelmileg ezt a pozíciót kívánná:

Péter megmossa a fejét Károlynak

↓	↓	↓
Ágens	Patiens	Patiens
alány	(tárgy)	dat. poss.

Péter leszidja Károlyt.

↓	↓
Ágens	Patiens
alány	tárgy

A fentebb a) és b) pontban feltüntetett két kifejezés egymásnak tulajdonképpen homonimái, hiszen azonos hangalak mellett egészen más jelentést hordoznak. Történeti fejlődésüket tekintve a homonimáknak ahhoz a típusához hasonlíthatnánk őket, amelynél az eredetileg összetartozó kifejezések jelentése ágazott szét az idők során annyira, hogy a motiváció elhomályosodása folytán ma már nem vagy csak nehezen fedezzük fel a szerkezetek összetartozását (vö. Hadrovics 1992: 73 is).²⁰

Kolde (1979: 79) az ilyen példákkal kapcsolatban megjegyzi még, hogy az idiómával szinonim szabad szókapcsolat (*vki leszid, megdorgál vkit*) és a homonim szó-

²⁰A fejmosás úgy válhatott a szidás és a korholás képes kifejezésévé, hogy „a régiek csak igen ritkán mostak fejet, s akkor sem illatos sampont vagy jól habzó szappant használtak erre a célra, hanem a fejbőrt, nyakat kegyetlenül csipő, erősen lúgos vizet” (O. Nagy 1979: 166). O. Nagy szerint (uo.) még az is hozzájárulhatott az átvitt jelentés kialakulásához, hogy a fejmosást boszorkányos rontásra is alkalmas műveletnek tartották, s ezért hozzájárult a ‘bajszerezés, kellemetlenkedés’ képzete is.

kapcsolat (*vki vkinek a fejét tisztítja*) között bizonyos értelemben a heteronímia egy sajátos esete áll fenn, ami abban nyilvánul meg, hogy a két szerkezet között mintegy közvetítőként áll az állandósult szókapcsolat, amely a szinonim szabad szókapcsolatnak a jelentés síkján, a homonim szabad szókapcsolatnak a nyelvi kifejezés síkján felel meg.²¹

Lényeges különbség még idiómák és funkcióiágis szerkezetek között az is, hogy az utóbbiak esetében gyakorlatilag mindig egy bővítmény lexikalizálódik (ez itt persze amolyan pseudo-lexikalizálódás, hiszen valójában a névszó verbalizálódása megy végbe), míg az idiómáknál több bővítmény „felszívódása” is előfordul (pl. *vkinek a ruca kienné seggéből a kását* ‘nagyon kicsi’). Ebből fakad hogy az idiómák esetében jóval tarkább képet mutat a konstrukcióintern és a konstrukcióextern valencia megoszlása, mint a funkcióiágis szerkezetek esetében. Nem minden idiómához találunk ugyan homonim szabad szó szerkezetet (már csak azért sem, mert bizonyos típusaik (az ún. exoszemémikus frazémák – vö. Burger–Buhofer–Sialm 1982: 24) betű szerinti jelentésükben lehetetlenséget állítanak, pl. *a fülén ül, bolhából elefántot csinál*), de ha a fejükül szolgáló ige eredeti jelentését és valenciáját a frazéma (frazeolexéma) jelentéséhez és valenciájához hasonlítjuk, akkor Torzova (1983: 284) és Hessky (1988: 143) nyomán „homonim” viszonyról beszélhetünk.²²

A frazéma és a „homonim” ige valenciája tekintetében több típust lehet felállítani, mégpedig mind a kvantitatív, mind a kvalitatív viszonyok tekintetében. Tekintsük át most röviden ezeket a megféleléseket is!

I. A frazéma saját bővítményeinek száma kevesebb, mint a „homonim” igéé, mert a fejként szolgáló ige egy vagy több saját bővítménye lexikalizálódott. Ezen a csoporton belül is több típust lehet elkülöníteni.

A) Az egyikben a vonzatszámkülönbség csak arra vezethető vissza, hogy vonzatok „felszívódnak”. Ezen belül lehet a frazéma vonzatszama eggyel vagy kettővel kevesebb, mint a „homonim” igéé.

a) Eggyel kevesebb:

3 vegyértékű ige → 2 vegyértékű frazéma:

vki tesz vmit vhová → *vki lapátra tesz vkit* = vki elbocsát vkit

vki vhogyan bánik vkivel/vmivel → *vki kesztyűs kézzel bánik vkivel/vmivel* = kíméletesen bánik vki vmivel

vki ad vmit vkinek → *vmi szárnyakat ad vkinek* = (alkotó) lendületet ad vkinek vmi

²¹Hozzátehetjük ehhez még, hogy az ilyen, szó szerint is értelmezhető állandósult szókapcsolatok nyelvi humor forrásaivá is tehetők. Ezt a betű szerinti értelmezést *literalizáció*nak nevezi a szakirodalom (< lat. *litera* ‘betű’), s nagyon sokszor találkozunk vele viccszövegek poénjaiként. Itt most csak egy példa: *Feldobják Pista bácsi és nem esik le, mi az? Pista bácsi megfogta az Isten lábát.*

²²Mindkét szerző idézőjelben használja a „homonim” jelzőt, ezzel jelezve, hogy itt a homonímia egy sajátos, csak ebben az összefüggésben használatos értelmezéséről van szó. A továbbiakban eljárás módjukat én is követem.

2 vegyértékű ige → 1 vegyértékű frazéma:

vki hegyez vmit → *vki hegyezi a fülét* = vki nagyon figyel

vki ver vmit → *vki veri a mellét* = vki henceg, dicsekszik

vki elhullat vmit → *vki elhullatta már a csikófogat* = vki nem fiatal már

b) Kettővel kevesebb:

Ez az eset lényegesen ritkább az előzőnél, hiszen itt pozitív vegyértékű frazéma csak akkor fordulhat elő, ha egy három vegyértékű ige két vegyértéke megkötődik. Számszerűleg persze ugyanezt a helyzetet eredményezi, ha egy két vegyértékű ige mindkét bővítménye lexikalizálódik, de ebben az esetben már 0 vegyértékű frazéma, azaz mondat formájú szólás (pl. *Zsindely van a háztetőn*) jön létre.

3 vegyértékű ige → 1 vegyértékű frazéma

vki vmit vhová kap/szed → *vki a nyaka köré kapja/szedi a lábát* = vki sietve v. futva megindul

vki ver vmit vhová → *vki veri a fejét a falba* = vki nagyon dühös

B) A másik csoportban a frazéma konstrukcióextern vonzatainak száma eggyel kevesebb, mint a „homonim” igéé, ám ez úgy jön létre, hogy a fejként szolgáló ige eredeti vonzatai közül kettő „felszívódik”, egyúttal viszont a frazéma egy új bővítményhelyet is megnyit, hiszen az új jelentéshez tartozó szemantikai argumentum(ok) kifejezése ezt szükségessé teszi. Ebben a típusban az újonnan belépő vonzat szinte mindig dativus possessivus formájában jelenik meg.

Az esetek többségében az történik, hogy egy két vegyértékű ige mindkét vonzata lekötődik, s helyette nyit meg egy új bővítményhelyet a frazéma.

vmi belep vmit → *belepte a dér a fejét vkinek* = vki megöszült

vmi van vhol → *vkinek a bőre alatt is pénz van* = vki nagyon gazdag

vmi van vhol → *vkinek torkán van a kés* = vki szorult helyzetben van

Jóval ritkább az az eset, mikor egy három vegyértékű ige két vegyértéke kötődik meg, s a megmaradt egy vegyérték mellé nyit meg egy újat a frazéma:

vki tesz vmit vhová → *vki bogarat tesz a fülébe vkinek* = vki olyasmit közzöl vkivel, ami nem hagyja nyugodni, töprengésre készíti amant

II. A frazéma saját bővítményeinek száma ugyanannyi, mint a „homonim” igéé. Ennek a típusnak is két lehetséges variánsa van:

A) A vonzategyenlőség azáltal keletkezik, hogy a frazéma fejként szolgáló ige egy vagy több vonzata (esetleg szabad határozója is) lexikalizálódik, de helyette a frazéma egésze ugyanannyi új bővítményhelyet nyit meg. Ez a típus nagyon hasonlít az előző csoport B) kategóriájára, azzal a különbséggel, hogy itt ugyanannyi új bővítmény felvételére nyílik lehetőség, mint amennyi „felszívódott” a lexikalizálódás során.

vki jön vhová → *vki tisztába jön vmivel* = vki megért vmit

vkinek van vmije → *vkinek jó orra van vmihez* = vki ért vmihez, vki ráérez vmire

vki betöm vmit vmivel → *vki betömi a száját vkinek vmivel* = vkit vmilyen juttatással elhallgattat

vmi kopik → *vkinek térdig kopik a lába* = vki sokat megy, hogy elintézzon vmit

Ez is mutatja, hogy a frazémának annyi külső vonzatának kell lennie, mint amennyivel nem-frazeologikus megfelelője, szinonimája rendelkezik.

B) A vonzategyenlőség azáltal keletkezik, hogy a frazéma és nem-frazeologikus megfelelője ugyanazokkal a vonzatokkal rendelkezik, de a frazémában a szerkezet fejként szolgáló ige egy (vagy több) szabad határozója lexikalizálódott:

vki jön [vhová] → *vki az apostolok lován jön [vhová]* = vki gyalog jön [vhová]

vki nevet → *vki a markába nevet* = vki kárörvendően nevet

vki felkel → *vki bal lábbal kelt fel* = vki rosszkedvű

vki ugrik vhová → *vki fejest ugrik vmibe* = vki gondolkodás nélkül belevág vmibe

Ezeknek az eseteknek egy részében (l. az első két példát) nem igazán átvitt értelmű a frazéma jelentése, ez látszik a szinonim szabad szókapcsolatokon is, hiszen azok is tartalmazzák a frazéma fejként szolgáló igét, s mind az állandósult, mind a szabad szókapcsolat kiegészül egy – szinonim jelentésű – szabad határozóval. Tartoznak viszont egyértelműen idiómának minősíthető esetek is ebbe a típusba, ám ezeknek az esetében is jól látszik, hogy mind a frazéma, mind a szinonim szabad szókapcsolat ugyanannyi külső vonzattal rendelkezik.²³

III. Jóval kisebb azoknak a frazémáknak a száma, amelyek esetében a frazéma külső vonzatainak száma nagyobb a „homonim” igénél. Ez a helyzet akkor állhat elő, ha a fejként szolgáló ige vegyértékei lekötődnek, de a frazéma ezeket pótolja új bővítményhelyekkel, sőt még egy további bővítményt is felvesz. Erre főleg akkor találunk példát, ha a fej valamilyen egy vegyértékű (többnyire mediális) ige, s a frazémában ennek alanya lekötődik, ám ennek helyébe – többnyire dativus possessivus formájában – új vonzat lép, viszont a frazéma jelentése még egy további vonzat felvételét is megköveteli (bár két vegyértékű ige esetében is találni ilyen példát):

vmi fáj → *vkinek fáj a foga vmire* = vki szeretne vmit (megkapni)

vmi fáj → *vkinek fáj a szíve vkiért/vmiért* = vki nagyon sajnál vkit/vmit

²³Tulajdonképpen ehhez az utóbbi típushoz sorolhatók a mostani vizsgálatból kirekesztett szóláshasonlatok is, hiszen valójában ezekben is egy szabad határozó lexikalizálódik:

vki fut, mint akit puskából löttek ki = nagyon gyorsan fut

vki alszik, mint a bunda = vki mélyen alszik (vö. *vki az igazak álmát alussza*)

vki ért vmihez, mint hajdú a harangöntéshez = vki nem ért vmihez.

Két vegyértékű ige esetén is lehet azért találni ilyen példát:

vki rág vmit → *vki a fülébe / a szájába rág vkinek vmit* = vki nagyon alaposan elmagyaráz vkinek vmit

Ezek lennének tehát azok a típusok, amelyek a frazéma külső (konstrukció-extern) valenciája és a „homonim” ige saját valenciája között kvantitatív alapon felállíthatók. Torzova (1983: 284–285) a németben rendkívül gyakori ún. szomatikus, azaz testrészneveket tartalmazó frazémák körében vizsgálatot végzett el annak megállapítására, melyik típus milyen százalékban fordul elő ebbena frazémacsoportban. Ennek az eredményét a következő táblázat mutatja:

A frazéma vonzatainak száma eggyel kevesebb a „homonim” igéénél	62%
A frazéma vonzatainak száma kettővel kevesebb a „homonim” igéénél	6%
A frazéma vonzatainak száma ugyanannyi, mint a „homonim” igéé	22 %
A frazéma vonzatainak száma eggyel vagy kettővel több a „homonim” igéénél	10%

Érdekességképpen én is elvégeztem egy hasonló vizsgálatot, ha nem is egészen akkora anyagon, mint Torzova. Ő ugyanis 460 frazémát dolgozott fel, én kb. ennek a felét 235 frazémát, a magyar nyelv talán leginkább használatos szomatikus frazeologizmusait vizsgáltam meg ugyanebből a szempontból, mert érdekelt, vajon hasonló eloszlás mutatkozik-e a magyarban is, mint a németben. A táblázatban kicsivel jobban differenciálok, mint Torzova, annak alapfelépítése a fentebb I., II. és III. csoportokban bemutatott típusoknak felel meg:

I. A frazéma vonzatainak száma kevesebb, mint a „homonim” igéé			41,66%
A) Csak vonzatszámcsökkenés történt		34%	
a) a frazémának eggyel kevesebb vonzata van	32,76%		
b) a frazémának kettővel kevesebb vonzata van	1,30%		
B) Vonzatszámcsökkenés és -növekedés egyszerre történt		7,66%	
II. A frazéma vonzatainak száma ugyanannyi, mint a „homonim” igéé			53,19%
A) Vonzatszámcsökkenés és -növekedés egyszerre történt	41,28%		
B) Szabad határozók lexikalizálódtak	11,91%		
III. A frazéma vonzatszáma nagyobb, mint a „homonim” igéé			5,10%

Ha a két táblázatot összevetjük, megállapítható, hogy a magyarban is csekély azoknak a frazémáknak a száma, amelyeknek több külső vonzatuk van, mint a „homonim” igének.

Ez – figyelembe véve, hogy a frazeologizálódás folyamata a szerkezet fejéül szolgáló ige egyes bővítményeinek lexikalizálódásával jár együtt – nem is meglepő. Ugyanakkor lényeges különbség van a másik két típus esetében a magyar és a német nyelv között: míg a németben messze vezetnek azok a frazémák, amelyeknek kevesebb vonzatuk van, mint a „homonim” igeinek (68%), s csak jóval kevesebb frazéma esetében (22%) fordul elő „vonzategyenlőség”, addig a magyarban ez utóbbi csoport a legjelentősebb, s ez utóbbin belül is messze vezet az a típus, amely egy újabb – többnyire dativus possessivus formájában megjelenő – vonzat megnyitásával egyenlíti ki a csökkent vonzatszámot. Hogy ennek a különbségnek mi lehet az oka, nehéz volna megmondani, ugyanis Torzova csak az eredményeket közli, az idiómák listáját nem, csupán egy-egy példát. Mégis arra gondolok, hogy a dativus possessivus a magyar nyelvben talán könnyebben válhat bővítménnyé, főként az ilyen típusú frazémák esetén, melyek testrészneveket tartalmaznak, hiszen a dativus possessivus nagyon közel áll a magyarban a birtokos jelzőhöz, a testrésznevek személyhez kötődése pedig nagyon erős. Annak megállapítására, hogy más jellegű frazémák esetében lényegesen megváltozik-e ez az arány, érdemes volna hasonló vizsgálatokat végezni nagyobb, s nem csupán szomatikus frazémákat tartalmazó anyagon is, de ez már meghaladja ennek a dolgozatnak a kereteit.

7. Mindazonáltal a kvalitatív vonzatszám csak egyik aspektusa a frazeologizmusok valenciájának. Ugyanúgy mint más valenciához tartozók esetében legalább ennyire fontos azonban a szemantikai valencia is, hiszen nemcsak a vonzatszám, de a vonzatok szemantikai jellemzői is átalakulhatnak a frazeologizálódás során. Ahogyan a vonzatszámot sem a „homonim” ige befolyásolja, a vonzatok szemantikai minősége is a szinonim szabad szókapcsolat vonzatainak felel meg. Különösen jól látszik ez egyes szó szerint is értelmezhető frazémákon, amelyek talán legékesebb bizonyítékai az állandósult szókapcsolatok körében oly gyakori konkrét → absztrakt jelentésváltozásnak. Pl.

szabad szókapcsolat

frazéma

Péter nyélbe ütötte a lapátot

Péter nyélbe ütötte az üzletet

↓
konkrét: szerszám

↓
absztrakt: vállalkozás,
üzlet

A varga benne hagyta a bőröket a csávéban.

A varga benne hagyta egy üzletfelét a csávéban.

↓
– Hum, speciális: nyers bőr

↓
+ Hum

Vizsgáljuk meg most egy kicsit alaposabban az idiómák szemantikai viszonyait! Korábban említettük, hogy a terpeszkedő kifejezések esetében grammatikai fejként a funkcióige szolgál, a szerkezet szemantikai feje viszont a kapcsolat névszói része. Ez az idiómák esetében nem így van: a szerkezet grammatikai feje itt is az ige, de ennek nem pusztán „verbalizátor” szerepe van, hanem valóságos bővítményeket (vonzatokat és

szabad határozókat) köt magához, amelyeknek egy része lexikalizálódhat, s az idióma valenciája szempontjából irrelevánssá lehet. Ezzel együtt nem pusztán a bővítmények hordozzák a szerkezet szemantikai tartalmát, hanem a frazéma egésze ruházódik fel valamilyen új (többnyire az eredetihez képest absztraktabb) jelentéssel. Hogy ez a jelentés (s ezáltal gyakran a vonzatok száma, ill. minősége) mennyire tér el a szabad szókapcsolat értelmétől, ebben a tekintetben vannak – többnyire a szerkezet idiomatizáltsági fokától függő – fokozati különbségek. Így például a *markába nevet* vagy az *apostolok lován jön* frazémák idiomatizáltsági foka csekély, csak valamilyen külső körülménnyel egészítik ki igéjük jelentését, ezért a fejként szolgáló ige és a frazéma jelentése közel áll egymáshoz, valenciájuk is megegyezik, mind a szintaktikai, mind a szemantikai valencia tekintetében. Tipikus példái ennek azok a frazémák, amelyek esetében az állandósult szókapcsolat és a „homonim” ige vonzatszámegyezése azáltal jön létre, hogy csupán az ige szabad határozói lexikalizálódnak, vonzatai ugyanazok maradnak.

Ugyanakkor azt látjuk, hogy minél inkább távolodik a frazéma jelentése a fejként szolgáló ige eredeti jelentésétől, annál inkább módosulhatnak a vonzatai is. Ez a módosulás érintheti a vonzatok számát és/vagy minőségét.

Előfordulhat, hogy az idióma vonzatai első ránézésre mind számuk, mind szintaktikai minőségük, mind szemantikai szelekciós szabályaik tekintetében teljesen azonosak a szabad szókapcsolat bővítményeivel. Így van ez például a már korábban említett *vki megmossa a fejét valakinek frazéma* esetében is. Ez esetben tehát látszólag igazi homonimákkal állunk szemben, amelyekről csak a kontextus dönti el, melyik jelentésben találjuk őket a szövegben. Valójában azonban mégis más a helyzet. Egyrészt a szabad szókapcsolat esetében a *megmos* ige valódi vonzatai csak az alany és a tárgy, a dativus possessivus csupán a tárgy jellege, személyhez kapcsolt volta miatt jelenik meg (l. később is), a frazéma esetében viszont a dativus valóban kötelező vonzat. Emellett a frazémával szinonim igéknek (*leszid, megdorgál*) a két kötelező vonzaton kívül (*vki, vkit*) van egy fakultatív vonzatuk is (*vmiért*, ill. *vmi miatt* – vö. Apreszján–Páll 1982: II, 340 is). Annak a tételnek az értelmében, miszerint a frazéma vonzatai megegyeznek a szinonim kifejezés vonzataival, a *vki megmossa a fejét vkinek* idióma is rendelkezik ezzel a fakultatív vonzattal:

Péter leszidta a fiát a késésért. → *Péter megmosta a fejét a fiának a késésért.*

Ugyanez a bővítés a „homonim” ige mellett, azaz a szabad szókapcsolat esetében már nem fakultatív vonzatként jelenik meg, legfeljebb szabad ok- vagy célhatározóként állhat:

Péter megmosta a fejét a fiának, mert csupa homok volt.

Péter megmosta a fejét a fiának, hogy ne legyen piszkos a párnája.

Ebben az esetben tehát az idióma és a szabad szó szerkezet vonzatszámuk csak látszólag azonos, jöllehet – mivel a fakultatív vonzat elmaradhat – gyakran csak a kontextusból derül ki az elvont jelentés.

Ennél már egy fokkal jelentősebb eltéréseket mutatnak azok az esetek, melyekben a frazéma és a „homonim” ige vonzatai ugyan számszerűleg megegyeznek, de a szemantikai szelekciós szabályokban eltérések mutatkoznak. Ilyen eseteket már láttunk a *nyélbe üt*, ill. a *bennehagy a csávéban* kifejezések kapcsán. Hasonló a helyzet a következő példában is, jóllehet itt már vonzatszámkülönbség is van, hiszen a három vegyértékű ige egyik vonzata lexikalizálódik:

A pék a lapátra tette a kenyeret. → *A pék lapátra tette a segédet*
 +Hum -Hum +Hum +Hum

Amint látható, a vonzatszámkülönbséghez a szemantikai szelekciós szabályok különbsége is társul, de ez esetünkben még morfoszintaktikai különbséggel is kiegészül: míg a konkrét értelmezés esetén, azaz a szabad szókapcsolatban a *lapának* lehet (határozott vagy határozatlan) névelője, az idióma esetében névelő sosem jelenhet meg. Hasonló példa a *bennehagy a csávéban* kifejezéssel szinonim *cserben hagy* idióma is: míg a *bennehagy a csávéban* esetén csak a szemantikai szelekciós szabályokban van különbség a szabad és az állandósult szókapcsolat között, addig ez utóbbi szólás esetében ez a különbség már a névelőhasználat morfológiai különbségével is „megfejlődik”, sőt ebben az esetben a kifejezés állandósulása oda vezetett, hogy a frazéma névszói tagja előbb összetételi előtaggá, majd mára már félig-meddig igekötővé vált.²⁴

A varga a bőőket a cserben hagyta. → *A varga egy üzletfelét cserbenhagyta.*

Szintén jó példa a vonzatok eltérő szemantikai szelekciós szabályaiból fakadó jelentéskülönbségre a *vki kiszúrja a szemét vkinek vmivel* idióma. Itt a szólás és a „homonim” ige vonzatai formailag azonosak, sőt a tematikus szerepek tekintetében is nagyrészt azonoság van a szabad és az állandósult szókapcsolat között. Ebből fakad, hogy a vonzatok szemantikai szelekciós szabályai is jórészt megegyeznek. Különbség – első ránézésre – egyedül az Instrumentum szerepű vonzat esetében van:

Péter egy bottal / egy ceruzával kiszúrta Pali(nak a) szemét / a szemét Palinak.
 Ágens Instrumentum Patiens
 +Hum +konkrét / +hegyes -Hum

Péter ötszáz forinttal / egy ingyen színházjeggyel szúrta ki a szemét Palinak
 Ágens Instrumentum Címzett
 +Hum -konkrét / +kis értékű +Hum

Míg az Instrumentum vonzatnak a szabad szókapcsolat esetében valamilyen konkrét, ezen belül ‘hegyes, szúrós’ szemantikai jeggyel rendelkező tárgynak kell lennie, addig

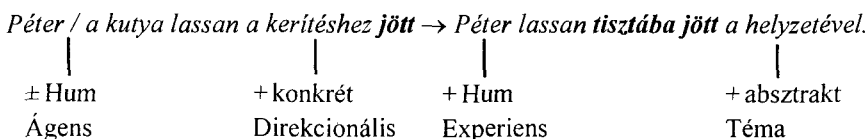
²⁴Ezért itt már nem is beszélhetünk igazi, azaz két szóból álló frazémáról, hanem csak a Somhegyi (1992: 437) által ál-monofrazémának nevezett képződményről.

az elvont jelentésű ('aránytalanul csekély ellenszolgáltatást nyújt vkinek') állandósult szókapcsolat -VEL ragos vonzatának a szemantikai jegye egészen más: többnyire elvont jelentésű (vminek az ellenértékeként ugyan elképzelhető konkrét tárgyi juttatás is), ám még fontosabb: legyen egy olyan szemantikai jegye, amely kifejezi, hogy 'a szöveg-előzményből megismert elvégzett teljesítményhez képest jóval kisebb ellenértéket képviselő ellenszolgáltatás'-ról van szó.

Ha jobban megnézzük a két szókapcsolatot, akkor azért rájövünk, hogy valójában ennél többről is szó van: a tematikus szerepek azonossága csak látszólagos, mert a Patiens szerepű vonzat az állandósult kapcsolatban elveszti tematikus szerepét, lexikalizálódik, ezáltal pusztán formális vonzattá válik. Ugyanakkor míg az első esetben a három vegyértékű *kiszúr* ige mellett (*Péter [egy szöggel] kiszúrta egy léggömböt*) a dativus possessivus a szerkezetben szereplő Patiens (*vkinek a szeme*) vonzataként jelenik meg, addig a második esetben ténylegesen az igei fej dativusi vonzataról van szó, hiszen itt végül is valamiféle adásvételi tranzakcióval állunk szemben, amelyben Pali egyfajta Címzett, a -VEL ragos vonzat viszont csak látszólag Instrumentum, hiszen nem valóságos eszközzel, hanem ellenértékről van szó. A birtokos és a Címzett szerepű vonzat különbsége morfoszintaktikai eltérésekben is manifesztálódhat: a szabad szó szerkezetben – éppen mert valójában nem az ige, hanem a Patiens szerepű bővítmény saját vonzataról van szó – a -NAK ragos bővítmény birtokos jelzői és dativus possessivusi helyzetben egyaránt megjelenhet: *Péter kiszúrta Pali(nak a) szemét egy ceruzával* vagy *Péter kiszúrta a szemét Palinak egy ceruzával*, a frazéma esetében viszont inkább csak a dativusi vonzat lehetséges, bár – éppen mert a szerkezetben a legfontosabb a -VAL ragos bővítmény 'csekély értékű dolog' szemantikai jegye – azért korlátozottan a birtokos jelzős megoldás is lehetséges: *Péter ötszáz forinttal szúrta ki Pali szemét*. Ezek a példák is mutatják, milyen szűk az a sáv, ahol a konkrét jelentés átsiklik az absztrakta. Itt ugyanis – jóllehet ugyanúgy valami adásvétel jellegű tranzakcióról van szó, mint a szokásosabb *Péter ötszáz forinttal szúrta ki a szemét Palinak* formában – nem jelenik meg dativusi vonzat a frazéma mellett, holott a szerkezet jelentésében benne van, hogy 'Péter vmiért ötszáz forintot adott Palinak'. A két szerkezet éppen ebből fakadóan néha valóban homonim is lehet, s csak a kontextus dönti el, hogy a konkrét vagy az átvitt jelentéssel van-e dolgunk, pl. *Péter egy ceruzával szúrta ki a szemét Palinak*. Ebben a példában a *ceruza* konkrét Instrumentum is lehet, de ugyanúgy lehet valamilyen teljesítmény ellenértéke. Ugyanakkor mégiscsak marad valamennyi morfoszintaktikai különbség a két szerkezet között, de ez csak bizonyos szórendi pozíciók mellett látszik. Míg ugyanis a szabad szó szerkezet esetén az igekötő az ige előtt vagy után is állhat, az állandósult szókapcsolatban inkább csak az ige utáni pozícióban képzelhető el, nem érzem egészen jónak azokat a mondatokat, hogy (*)*Péter kiszúrta ötszáz forinttal a szemét Palinak* vagy (*)*Palinak a szemét ötszáz forinttal kiszúrta Péter*.²⁵ Ugyanakkor erős emocionális töltés mellett még ez a megoldás is elképzelhető: *Ötszáz forinttal kiszúrnád Pali szemét?* (Vö. még Komlósy 1992: 493 is.)

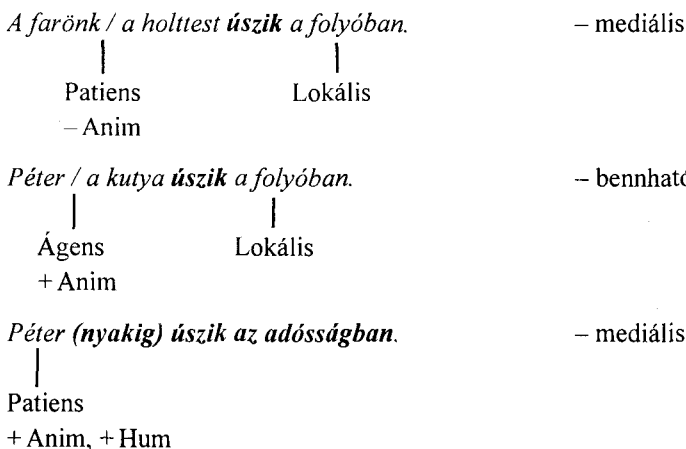
²⁵A (*) jel a mondatok feltételes akceptálhatóságát jelzi.

A frazéma és a „homonim” ige vonzatkörének tekintetében talán a legnagyobb eltéréseket azok az esetek mutatják, amelyekben a frazéma a lexikalizálódott bővítmény helyébe új vonzathelyet is megnyit. Az ilyen példákban ugyanis nemcsak a meglévő vonzatok szemantikai szelekciós szabályai térnek el, hanem az állandósult kapcsolat egy olyan új bővítménnyel is rendelkezik, amellyel a kiindulópontul szolgáló ige nem, pl.

Amint látható, ebben a példában egyaránt megváltozik az alany tematikai szerepe és szemantikai szelekciója: a konkrét jelentésű szabad szókapcsolat Ágense helyett a frazémában Experiens szerepű bővítmény áll alanyként, emellett a mindössze +Élő megköttést tartalmazó szemantikai szelekciós jegy leszűkül +Hum jegyre, azaz ‘állat’ (+Anim) jegyű alanya már nem lehet a frazémának (legfeljebb egy antropomorfizált lehetséges világban, pl. egy mesében). A lokális vonzat lexikalizálódott a frazémában, de nem az eredeti konkrét, hanem elvont jelentésben (*tisztába*), végül pedig az új jelentés (‘vki megért, fölfog vmit’) által megkívánt másik argumentumhelyre belép egy elvont jelentésű bővítmény.

A tematikus szerepek megváltozása nagyon sokszor az igenem megváltozását is előidézi a frazéma és a „homonim” ige viszonylatában. Már előző példánk is ilyen jellegű, de talán még jobban illusztrálhatjuk ezt a jelenséget a következő mondatsorral:

Példáinkból látható, hogy a –Anim²⁶ szemantikai jegyű alany az *úszik* ige mellett Patiens szerepű, tehát az ige mediális értelmű (‘A farönköt / a holttestet sodorja a víz = A farönk / a holttest sodródik a vízben’). Ha azonban ‘élő’ szemantikai jegyű bővít-

²⁶– Anim = – Animated: ‘nem élő’ szemantikai jegyű bővítmény.

mény a mondat alanya (+Anim), akkor annak tematikai szerepe már Ágens lesz, hiszen itt nem a víz felhajtóereje és a víz sodrása biztosítja az alany haladását, hanem annak – bizonyos kar- és lábmozdulatokkal a vízzel szemben kifejtett – saját fizikai energiája.²⁷ Ebből fakad, hogy itt nem mediális, hanem bennható igével van dolgunk. A *vki úszik az adósságban* frazéma alanya azonban – jóllehet csakis egyszerre +Anim és +Hum szemantikai jegyű bővítmény fordulhat elő ebben a pozícióban – már nem Ágens tematikai szerepű, hanem Patiens. Ennek oka az, hogy immár nem konkrét jelentésű, felhajtóerővel rendelkező folyadék a közeg, hanem képes, metaforikus jelentésű: az *adósságban* nem lehet saját energiánkat felhasználva előrehaladni, abban az egyébként úszni tudó ember is csak passzívan sodródni képes, tehát a frazéma mediális értelmű.

Még egy jelenségről szeretnék itt szólni: ismeretes, hogy az igék körében az átvitt értelmű használat megkövetelheti bizonyos bővítmények kötelező megjelenését. Ennek különböző változatai vannak: előfordul, hogy vonzatszámkülönbség is van a konkrét és az elvont jelentésű ige között, pl. *Bedőlt a ház fala – Péter bedőlt a család ígéreteinek*,²⁸ de az is előfordulhat, hogy egy a konkrét jelentésben fakultatív bővítmény válik kötelezővé (természetesen itt is eltérő szemantikai specifikációval, néha más esetvégződéssel is), vö. pl.

Konkrét:

Péter bent van a fürdőszobában, nem tud kijönni.

Elvont:

Péternek kevés a zsebpénze, nem tud kijönni belőle.

Péter utálja a főnökét, nem tud kijönni vele.

Ugyanakkor azonban néha ennek a fordítottjával is találkozunk: éppen az átvitt értelem követeli meg bizonyos bővítmények elmaradását, pl. *rajzol* ‘zsebmetszéssel foglalkozik’, *lapátol* ‘evez’, ill. ‘jó benyomást igyekszik kelteni a főnökeinél’, *olajoz* ‘(szeszest italt) iszik’ vagy *berúg* ‘lerészegedik’.²⁹ (Ennél is gyakoribb az a jelenség, hogy az ige egyes tárgyi vagy határozói bővítényeit magába szívja, pl. *vet* (magot), *befog* (lovat), *mos* (ruhát), *mosogat* (edényt), *fordít* (idegen szöveget), *kidől* (a munkából), *kimúl* (a

²⁷Meg kell persze jegyeznünk, hogy a +Anim szemantikai jegy itt – főként állatok esetében – még kiegészül olyan pragmatikai háttértudással is, hogy az illető állat tud-e vagy szokott-e úszni. Ezért például *A kutya úszik a vízben* mondat egyértelmű, hiszen tudjuk, hogy a kutyák tudnak úszni, de már az *Egy disznó úszik a vízben* mondat kétértelmű, hiszen elsősorban inkább ‘sodródik’ jelentésben interpretálnánk, de nem zárható ki az sem, hogy egy disznó kapálózva úszik a vízben (a lehetséges világokban való interpretációkról – gondoljunk csak Orwell Állatfarmjára – nem is beszélve).

²⁸A vonzatszámkülönbség mellett természetesen az a alany szemantikai szelekciós szabályai is eltérők ebben az esetben.

²⁹A konkrét jelentésű ige által megkövetelt és az elvont jelentésű által kizárt bővítmények összekapcsolása nyelvi humor forrása is lehet, mint pl. az alábbi „életbölcsességben”: *Az élet olyan, mint a motor: csak be kell rúgni és megy magától.*

világból), ám ezek a bővítmények csak fakultatívvá válnak, nem szükségszerűen maradnak el, ellentétben előbbi példáinkkal.)

Mindkét fent említett lehetőség (tehát bővítmények kötelezővé válása és kötelező elmaradása megfigyelhető az igei frazémák körében is. Az első típus, azaz a bővítmény kötelezővé válása vagy esetvégződésének specializálódása különösen gyakori azoknak a frazémáknak a körében, amelyek a szókapcsolatban lexikalizálódott bővítményük helyett egy új – nem dativus possessivusi – bővítményt is vesznek magukhoz, pl.

Péternek fáj a foga.

Péternek őzhúsrá fáj a foga.

Az oroszlán egy fához feni a fogát.

Az oroszlán nyúlhúsrá feni a fogát.

Ugyanakkor az is előfordul, hogy egy a szabad szókapcsolat „homonim” igéje mellett kötelező vagy fakultatív vonzat megjelenése tilos a frazéma mellett, ugyanis általa az átvitt értelmű szerkezet visszasiklik a konkrét síkra, pl.

Mielőtt elutazott, Péter beadta a kulcsot a szomszédba. – konkrét

Mielőtt elutazott, Péter beadta a kulcsot. ‘meghalt’ – absztrakt³⁰

De nem lehetséges:

**Senki nem számított rá, hogy Péter hirtelen beadja a kulcsot a szomszédba ‘meghalt’.*

Ugyanígy:

Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül bedobta a törölközőt ‘feladta a küzdelmet’

**Péter sokáig próbálkozott a feladat megoldásával, de végül bedobta a törölközőt a szennyestartóba.*

Végezetül vegyük még szemügyre e következő érdekes példát:

A molnár délután felöntött a garatra három zsák búzát. – konkrét

A molnár délután felöntött a garatra. – kétértelmű: konkrét v. átvitt

A pszichiáter délután felöntött a garatra. – átvitt

Az első mondatban a *felönt* ige három vegyértékű, s mivel a búza mint gabonaféle ebben a jelentésben szokásos bővítmény, ez „fel is szívódhat”, azaz fakultatívvá válhat

³⁰Természetesen ez a különbség is már az alanyi bővítmény eltérő tematikai szerepében (Ágens ↔ Patiens) gyökerezik.

(vö. *vet, mos* stb.).³¹ Ez a helyzet áll elő a második mondatban, annak elsődleges, konkrét interpretációja során. Ebben az esetben a *garat* még a *felönt* ige vonzata. A második mondat azonban másként is értelmezhető: 'A molnár délután alaposan leitta magát'. Ekkor azonban a *garat* már nem valóságos bővítmény, csupán a frazéma fejeként szolgáló ige konstrukcióintern vonzata, de mint láttuk, ezek a frazéma jelentése szempontjából tulajdonképpen irrelevánsak, csak a konstrukcióextern vonzatok számítanak. Példánk azért is érdekes, mert ezúttal nem az alanyi vonzat szemantikai specifikációja, ill. eltérő tematikus szerepe téríti el a frazémát a konkrét jelentéstől az átvitt felé, hanem a lexikalizálódó határozói vonzat: a poliszém *garat* eredetibb 'Mühltrichter' jelentéséből átsiklik a 'Rachen, Schlund' értelmű anatómiai jelentésébe.³² Persze azért a szemantikai jegyeknek valamennyire itt is van szerepük, mert a kifejezés kétféle interpretációja inkább csak akkor lehetséges, ha az alany 'molnár vagy annak segédje' jelentésű. Elvileg persze nem kizárt, hogy más +Hum szemantikai jegyű alany is gabonát öntsön egy malom garatjába, de egy ilyen mondatban már nem egyforma a konkrét, ill. átvitt értelmű interpretáció valószínűsége, s minél inkább 'nem kétkezi munkás'-ról van szó, annál valószínűbb, hogy átvitt értelműnek és frazémának fogjuk fel a kifejezést.

8. Összegzés:

Dolgozatomban megkíséreltem röviden összefoglalni a frazeológiai kapcsolatok valenciájával kapcsolatos kérdéseket, leszűkítve a vizsgálatot az igei alaptagú frazémák két csoportjára, a funkcióiág és kapcsolatokra és az igei fejjel rendelkező idiómákra. A vizsgálat számos érdekes tanulsággal szolgált. Bebizonyosodott, hogy – akárcsak más valenciához tartozók – a frazémák is különböző számú vonzatokat képesek maguk mellé kötni, így vannak egy, két és három vegyértékű frazémák, valamint hogy ezek körében is lehetséges a vonzatok fakultatív megjelenése. Mindkét említett frazémacsoportban beszélhetünk konstrukcióintern és konstrukcióextern bővítményekről, de a szerkezet egésze szempontjából csak az utóbbiak fontosak, ezek azok a vonzatok, amelyek a szerkezet jelentése által előírt szemantikai argumentumokat kifejezik. A konstrukcióintern vonzatok ebből a szempontból irrelevánsak, jóllehet a jelentés szempontjából szükség van rájuk. Ez különösen érvényes a funkcióiág szerkezetekre, melyeknek igéje inkább csak amolyan verbalizátornak tekinthető, s a szemantikai fej a – formálisan lexikalizálódott bővítménynek látszó – névszói rész. Az idiómák esetében a szerkezet fejeként szolgáló ige is fontos, a jelentés szempontjából az egész szerkezet egységként viselkedik. Az igei frazémák vonzatszámát megfelel a velük szinonim szabad szókapcsolatokhoz kapcsolódó bővítmények számának, a szerkezet fejeként álló ige vonzatá-

³¹Elvileg az is előfordulhat, hogy a tárgy nem gabonaféle, ilyenkor azonban nem hagyható el, például: *A molnár felöntött a garatra egy zsák pörköltkávét vagy A molnár felöntött a garatra egy vödör patkószőveget, hogy tönkretegye az őrlőköveket.*

³²Különösen érdekes, hogy az anatómiai jelentés nem spontán keletkezett, hanem Bugát Pál tudatos „csinálománya”, éppen a *felönt a garatra* kifejezés elvont használatából (vö. TESz. I, 1029 és EWUng. I, 447). Itt tehát nem egyszerű névátvitellel van dolgunk, hanem egy egész kifejezést kezdtek el – hasonlósági alapon – átvitt értelemben használni, majd ebből vonódott el később a *garat* 'testrészt' jelentése.

nál pedig vagy kevesebb vagy vele megegyező számú, néha több is annál. Ezeken a típusokon belül többféle változat létezik, ám mindegyik csoportot jellemzi, hogy a fejhez tartozó bővítmények közül legalább egy vonzat és/vagy szabad határozó lexikalizálódik. Így a frazeologizálódási folyamat mindig bővítményszámcsökkenéssel jár együtt, ám számos esetben ezt részben vagy teljesen kompenzálja a szerkezet az új jelentés által megkövetelt számú szemantikai argumentumnak megfelelő bővítmény „csatasorba állításával”. Láthatóan nemcsak a kvantitatív vonzatszám a fontos a frazéma valenciája szempontjából, hanem a vonzatok szemantikai minősége is, sőt nagyon sok esetben ez a döntő (különösen a szó szerint is értelmezhető kifejezések esetében). Az igei komponens, a fej nagyon fontos: tőle kapja meg a frazéma a kategoriális jelentést, s azt a képességet, hogy bővítményeket vegyen magához. Ezek némelyike ugyan a frazeologizálódási folyamat során semlegesül, mert lexikalizálódik, ám helyébe – más morfoszintaktikai minőségben, de ugyanabban a tematikus szerepben – egy új vonzat léphet. A fejként szolgáló ige eredeti, konstrukcióextern vonzatai a szókapcsolat konkrét értelmezését teszik lehetővé, ám minél inkább eltolódik a szókapcsolat jelentése az idiomatikus jelentés felé, az eredeti vonzatoknak egyre kevesebb szerepük van a szerkezet egésze szempontjából. Az idiómák zöme esetében megfigyelhető a jelentés konkrét → absztrakt irányú változása. Az idiomatizálódás tehát egyszerre metaforizáció és absztrahálódás (vö. Chafe 1976: 45 kk. is). Ami a frazéma kategoriális jelentését illeti, az az idiomatizálódás fokának növekedésével a különböző – szintaktikai és szemantikai – komponensek kontaminációjának, eredőjének tekinthető. Ezzel magyarázható, hogy ezekben az esetekben nemcsak a bővítmények szemantikai specifikációja lehet már eltérő, hanem maga a vonzatszám is eltérhet a „homonim” igéétől. A kategoriális komponensnek a befolyása a frazéma valenciájára az idiomatizáltsági fok függvénye (vö. Torzova 1983: 286 is).

IRODALOM

- Apreszján, Jurij D.–Páll Erna 1982: *Orosz ige – magyar ige II*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd szerk. 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai.
- Burger, Harald 1973: *Idiomatik des Deutschen*, Tübingen, Max Niemeyer.
- Burger, Harald–Annelies Buhofer–Ambros Sialm 1982: *Handbuch der Phraseologie*, Berlin–New York, Walter de Gruyter.
- Chafe, Wallace 1976: *Bedeutung und Sprachstruktur* (aus dem Englischen übersetzt von Thomas Schneider), München, Max Hueber.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai.

- Faluvégi Katalin – Keszler Borbála – Laczkó Krisztina szerk. 1995: *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Fleischer, Wolfgang 1982: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Leipzig, VEB Bibliographisches Institut.
- Grétsy László – Kovalovszky Miklós szerk. 1985: *Nyelvművelő kézikönyv II*, Budapest, Akadémiai.
- Günther, Heide – Sabine Pape 1976: Funktionsverbgefüge als Probleme der Beschreibung komplexer Verben in der Valenztheorie, in Helmut Schumacher szerk.: *Untersuchungen zur Verbvalenz, Eine Dokumentation über die Arbeit an einem deutschen Valenzlexikon*, Tübingen, Gunther Narr, 92–128.
- Hadrovics László 1969: *A funkcionális magyar mondattan alapjai*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1992: *Magyar történeti jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia: Történeti áttekintés*, Budapest, Akadémiai.
- Häusermann, Jürg 1977: *Phraseologie = Linguistische Arbeiten 47*, Tübingen, Niemeyer.
- Helbig, Gerhard – Wolfgang Schenkel 1975: *Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben*, 2. überarbeitete und erweiterte Auflage, Leipzig (1. Aufl. Leipzig 1969), VEB Bibliographisches Institut.
- Hessky, Regina 1988: Verbale Phraseologismen: valenzkonform oder nicht? In Pavica Mrazović – Wolfgang Teubert szerk.: *Valenzen im Kontrast: Ulrich Engel zum 60. Geburtstag*, Heidelberg, Groos, 139–149.
- Juhász József 1980: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína, in <<SZERK.>>: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstanára köréből*, Budapest, 79–97.
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Kolde, Gottfried 1979: Zur Valenz fester verbaler Syntagmen, in Heinrich Löffler – Karl Pestalozzi – Martin Stern szerk.: *Standard und Dialekt: Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache: Festschrift für Heinz Rupp zum 60. Geburtstag*, Bern – München, Francke, 73–88.
- Komlósy András 1992: Régensek és vonzatok, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 299–527.
- O. Nagy Gábor 1956: Mi a szólás? *Magyar Nyelvőr* 50, 110–126 és 396–408.
- O. Nagy Gábor 1968: Az ige a magyar frazeológiai egységekben, *Magyar Nyelvőr* 92, 204–209.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- O. Nagy Gábor 1977: *A magyar frazeológiai kutatások története = Nyelvtudományi Értekezések 95*, Budapest.
- Pankratova, S. M. 1983: Die Valenz somatischer Phraseologismen und ihre Bedeutung für den Fremdsprachenunterricht, *Deutsch als Fremdsprache* 20, 277–282.

- Pilz, Klaus Dieter 1981: *Phraseologie, Redensartenforschung*, Stuttgart, Metzler.
- Rozgonyiné Molnár Emma 1981: A szólások grammatikai tulajdonságai, *Magyar Nyelvőr* **105**, 339–47.
- Schumacher, Helmut 1987: *Valenzbibliographie*, Mannheim, Institut für Deutsche Sprache.
- Somhegyi Gyula 1988: Monofrazémák a magyarban I: Valódi monofrazémák, *Magyar Nyelvőr* **112**, 357–368.
- Somhegyi Gyula 1992: Monofrazémák a magyarban II: Ál-monofrazémák, *Magyar Nyelvőr* **116**, 437–448.
- Sternkopf, Jochen 1992: Zentrum und Peripherie bei phraseologischen Einheiten, in Rudolf Grosse–Gotthard Lerchner–Marianne Schröder szerk.: *Beiträge zur Phraseologie, Wortbildung und Lexikologie: Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag*, Frankfurt a. M. – Berlin – New York – Paris – Wien, Lang.
- Szemerényi Ágnes 1988: Közmondás és szólás (proverbium), in Vargyas Lajos fő-szerk.: *Magyar Néprajz V: Népköltészet*, Budapest, Akadémiai.
- Szemerényi Ágnes 1994: „Közmondás nem hazug szólás” (*A proverbiumok használatának lehetőségei*), Budapest, Akadémiai.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- Tolnai Vilmos 1910: *A szólásokról = A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei*, **12**.
- Torzova, M. V. 1983: Zur Valenz der Phraseologismen, *Deutsch als Fremdsprache* **20**, 283–287.
- Wotjak, Barbara 1992: *Verbale Phraseolexeme in System und Text*, Tübingen, Max Niemeyer.